

Ш 6/24
В-48

В. ВИННИЧЕНКО

**ОПОВІ
ДА
ННЯ**

3

РУХ

КРАТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

№ 116(2-Ук). ВУБ Инв. № 2481043

Автор Виленский В.

Название Губерн. Т. 3.

Место, год издания К., 1929.

Кол-во стр. 187, 127 с.

- " - отд. листов _____

- " - иллюстраций _____

- " - карт _____

- " - схем _____

Том 3 часть _____ вып. _____

Конволют _____

Примечание:

10. X. 902

№ 0.18

В. ВИННИЧЕНКО

Т В О Р И

Том III

Видання друге

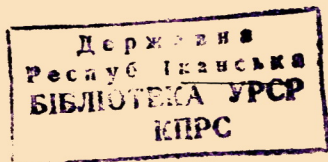

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ

МОМЕНТ. ГЛУМ. РАБІНІ СПРАВЖНЬОГО.
ЗАПИСНА КНИЖКА. КУПЛЯ. КУМЕДІЯ
З КОСТЕМ. ЩОСЬ БІЛЬШЕ
ЗА НАС. ЗІНА.

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літоп.
Укр. Друку“, „Картковому
реперт.“ та інших покажчи-
ках Укр. Книжк. Палати.

Державний Трест „Київ-Друк“
8-ма друк, вул. Толстого, 5.
Зам. Ч. 866 — 5000. 6 арк.
Укрголовліт Ч. 1334-к (1074).

MOMENT

Момент

Із оповідань тюремної Шахеразади

І раз Шахеразада так почав своє оповідання:
— Слухайте. Було це на весні. Ви ще пам'ятаєте, що то таке весна? Пам'ятаєте небо, синє, глибоке, далеке! Пам'ятаєте, як ляжеш у траву десь, закинеш руки за голову і глянеш у це небо, небо весни? Ех!... Ну, словом, було це на весні. Круг мене кохалося поле, шепотіло, цілувалось... З ким?

А з небом, з вітром, з сонцем. Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом сушого... Словом, кажу вам, було це на весні.

А я, мої панове, їхав з моїм контрабандистом Семеном Пустуном до кордону. І той кордон я мусів неодмінно у той же день перейти, не ждучи навіть ночі. Але коли я сказав це Семенові, він мовчки, понуро озирнув мене, знехотя посміхнувся і, одвернувшись до коняки, сердито крикнув:

— Вйо! Ти!

А Семен цей, треба вам сказати, не дивлячись на своє пустотливе прізвище, був чоловік поважний і випускати з себе слів без потреби не любив. Сам був «парнишка» дебелий, «гвардійонець», як казали його односельчани, і на всіх через те дивився завжди згори вниз. Ступав помалу, важко, серйозно і, на-

віть, коли ловили його «харцизники» *), не мінявся, тільки ще більше насуплювався, очі робились ще меншими, колючими і страшно якось біліли губи.

— Справді, Семене, я неодмінно мушу бути согодні на тім боці. Це як собі знаєте,—з натиском повторив я.

Семен навіть не озирнувся. На величезній його спині сидів цілий рій блискучих, маленьких, чепурненьких мушок. Коли він робив якийсь поривчастий рух, вони спурхували і прудко літали над спиною, неначе чайки в морі понад скелею. Потім знову сідали і сиділи якось надзвичайно недвижно, ніби пильно вдивлялися в мене.

— Можуть убити,—раптом, верст через десять, суворо пробурмотів він, зачепивши віжки за люшню й починаючи робити цигарку.

— Були випадки?

Семен не хапаючись подув на книжечку паперу, повагом одірвав один аркушик і поліз у кишеню за тютюном.

— А чому не було?.. Чи на те розуму треба, аби вбити чоловіка?

— Але було, що й не вбивали?

Семен лизнув папір, витер сірника, пихкнув кілька раз і, беручи віжки, зволив промовити:

— А чому не було? Було, що й не вбивали. Вйо!

— Ну, то й мене не вб'ють?—постановив я.

І, пам'ятаю, мені раптом стало страшенно смішно: я—мертвий. Ці мушки, Семенова спина, конячинка, на який підстрибувала комічно і гупо якось шлейка, Семенова шапка з прогризеним верхом і... я—будущий мертвяк. Лежу десь в якомунебудь ярі дикому, порожньому, надо мною небо, на виску маленька чорна ранка, а над ранкою кружка сидять такі ж

---

*) Погранична сторожа.

самі блискучі, зеленкуваті мушки й ніби ворожать, заглядаючи у неї, туди, в середину, де оселилась смерть. І лице моє теж зеленкувате, тверде... А на скелі якісь сидять чорні, великі, таємні ворони і ждуть чогось..

— Як надокучило носити голову на плечах, то йдіть,—раптом несподівано бовкнув Семен і, шарпнувши віжками, понуро крикнув:—Вішта! Ти! Кукурудзяна...

Я посміхнувся.

«Кукурудзяна» насторожено прищулила вуха, прибавила ходу, але зараз же заспокоїлась і знову затупала байдуже й неухажно.

Пам'ятаю, село виринуло якось несподівано для мене. Не доїжджаючи до нього, Семен для чогось підвівся на возі, пильно подивився вперед і, звертаючи кудись убік, злегка повернув до мене голову й, тикнувши рукою кудись наперед, муркнув:

— Границя.

Я глянув туди, вперед. Далеко-далеко темніла, як тин, смуга лісу. Мені якось стало холодно в грудях і замерло серце. Так. Аж ось він цей кордон. Я жадливо дивився туди, в залите сонцем поле, на краю якого стояв цей тин і чув, як мені стає якось тісно, нудно, неспокійно.

— Ви мене зараз поведете, Семене?—спитав я.

Семен повернув до мене свій жовто-смуглявий гострий ніс, підстрижені, понурі вуса й здивовано промовив:

— Але! А чи я вже нажився на світі, щоб вести вас удень? Он маєте ліс, в тому лісі є жовніри, то йдіть їм у руки. А мене лишіть ще пожити трохи на світі... Ая!

Справа, очевидно, стояла зовсім кепсько, раз примусила на таку силу слів самого Семена Пустуна.

— Значить просто йти на ліс?

— Ая. Просто на ліс, жовнірам у руки.

Ми їхали якимось лугом поза городами.) Верби схилилися над нами й мені чогось жаль було їх, цих любих, добродушних, непередливих верб. Поле сховалось, а з ним сховався й той таємний тин. Ми раптом зупинились.

Семен мовчки зліз із воза, підійшов до мене і, незадоволено-суворо дивлячись убік, бовкнув:

— Так ви таки зараз хочете йти?

— Таки зараз.

— Можуть убити.

— Не вб'ють.

— Ну, то лягайте,—сердито хитнув він головою на віз.

Я, не питаючись, для чого лягати, покірно ліг і, зустрівшись поглядом з вербою, криво посміхнувся до неї. Семен прикрив мене рядом, яке дуже пахло огірками, й одійшов. Потім я чув, як він зліз на візок, який від цього затрусився й заскрипів, понуро вйокнув, і ми рушили.

Мабуть ми їхали знову без дороги, бо мене хитало, як у колиці, об колеса шарудів бур'ян, і конячка часто зупинялась, десь хапаючи на ходу траву. І, пам'ятаю, коли мене хитало, я здавався собі трупом, який везуть уже від кордону.

Довго так їхали, а я тільки бачив перед очима масу соломинок, які кололи мене в лице, сіре рядом і чув, як Семен понуро вйокав і пирхкала конячка.

Раптом знову зупинились. Рядно піднялось надо мною, а замість його глибоко-глибоко синіло небо і якоюсь незграбною скелею під ним стирчала Семенова голова в шапці, з його гострим, ніби мертвим носом і чорно-сивими, наче посипаними попільом, підстриженими вусами.

— Вставайте!—муркнув він. Я підвівся. Візок стояв біля повітки, проти якої, по другий бік по-

двір'я, стояла маленька, задумлива хатка, а між ними ворота на вулицю.

— В повітку!—хитнув Семен головою й кинув навкруги пильно суворим оком.

— Розпряжу коняку, та й поведу вас.

Я теж озирнувся, зстрибнув з возика й побіг до повітки. Одчинивши двері, я ступив до неї... і від несподіванки закам'янів: на розкиданій соломі, якраз проти дверей, сиділа...уявіть собі... сиділа панна. Сама настояща, городська панна, в гарненьких черевичках, що визирали з-під сукні, з солом'яним бриликом на колінах, з здивовано-направленими на мене очима. А очі, як у зляканої лані, проміністі, чисті, великі. Я рішуче нічого ніколи не мав проти гарненьких панн, але в повітці, на соломі, в подвір'ї контрабандиста... Я мусів почувати себе ніяково.

— Можна ввійти?—ні з того ні з сього промурмотів я. Очі панни ще більш поширились, потім швидко пробігли по мені, здригнулись і бризнули сміхом.

— О, будь ласка!—галантно повела вона рукою круг себе і, навіть, посунулась трохи по соломі, ніби увільняючи мені місце. А очі її зо сміхом і з цікавістю дивилися на мене.

— Дякую,—засміявся й я. Мені зразу стало легко й весело. Я непомітно озирнув її. У темному волоссі їй запуталась соломинка і дрижала над вухом; нижня губа, як у вередливих і гарненьких дітей, була трохи випнута наперед. У повітці було темнувато, пахло вогкістю, шкурами, застрілою соломою.

— Ви, товаришу, мабуть переправляєтесь через кордон?—спитала вона.

— Угадали. А ви теж?

— Я теж.

Ми обоє чогось засміялись.

Влетіла ластівка, защебетала й вилетіла. Пам'ятаю, в якомусь кутку повітки тягнулась до землі жовта смуга проміння і здавалась золотом/палицею, припнутою до стіни; за повіткою Семен когось лаяв, мабуть, конячинку; в двері видно було, як, літали наче чорні стріли, ластівки. З темних кутків повітки віяло якимсь стародавнім сумом, якимсь журним затишком. Десь з досадою гуділа оса.

Раптом у двір, пам'ятаю, швидко ввійшов якийсь дядько, покликав Семена й поспішно, таємниче почав щось тому говорити, часто поводячи очима до повітки, до поля, до села. Семен понуро стояв і слухав, спустивши вздовж тіла руки. Ми ж мовчали.

Панна раптом озирнула себе й засміялася. Ах, якби ви знали, який сміх у неї був! А сміх є дзеркало душі.

— Боже мій, як я вбралася!—скрикнула вона і, швидко вставши, почала знімати соломинки, які, мов золоті прикраси, висіли круг її сукні й хиталися.

— Знаєте: я вже два дні тут лежу, в оцій повітці!—засміялася вона до мене,—їй богу! Все чогось не можна йти. А тут гарно, правда? Наче Індійський вігвам, чи як то у них зветься? Мені дуже подобається. Сумно тут якось. Семен мені їсти сюди носив. Тільки трошки вже нудно стало. Ну, нічого, будемо тепер удвох нудитись. Правда? Тільки слухайте: що ви стоїте так, знімайте з мене солому. Гарний кавалер!

А мені, признатись по правді, хотілось би ще більш обсипати її цими соломинками, які так через щось були до лица їй. Я, сміючись, сказав їй це. Вона теж засміялась, схопила з землі цілу жменю соломи і, простягнувши мені, сказала:

— Ану, нате!

Я спокійно взяв солому і, не вагаючись, обсипав нею її голову, плечі, груди.

Вона навіть не встигла рук підняти і стояла з відкритими поширеними очима.

— От тепер дуже гарно!—сказав я.

У цей мент в дверях з'явилась велетенська постать Семена й ввійшла в повітку. Не звертаючи уваги на солому на панні, він подививсь кудись у куток і суворо промовив:

— Треба зараз тікати! Стражники трусять уже товаришів. Зараз у мене будуть.

Ми приголомшено перезирнулися з панною.

— Чого ж вони шукають?—спитала вона глухо.

— Якусь панночку шукають. Мабуть підглядів тось,—додав він тихше.—Треба тікати.

— Куди ж тікати?—чогось і я тихо промовив.

— Тікати на той бік. Хай панна йдуть із вами. Поки вони прийдуть, ви доберетесь до лісу.

Губи Семенові були білі, тонкі, очі зиркали з своєї глибини гостро, поривчасто.

— Добре?—звернувся я до неї.

— Як знаєте,—здвигнула вона плечима.

— Чекайте но!—бовкнув Семен і вийшов з повітки, зачинивши за собою двері. Ми zostалися сами. Була якась жовта напівтьма з золотою смугою в кутку. Панна, з повислими на ній соломинками, з великими очима, з суворо застиглою постаттю здавалась якоюсь фантастичною феєю. Сум десь вийшов із повітки, а в кутках її наче засіло щось злорадне, ехидне, зле, і слідкувало за нами.

Десь загомонило двоє голосів. Ми, дивлячись одно на одного, напружено слухали... Стихло... Оса роздратовано гула десь і жикала крилами об солому. Захрюкала під повіткою свиня, тяжко зідхнула і, мабуть, лягла.

— О, тільки не стражникам у руки!—раптом зірвалась панна з місця і прудко, твердо заходила по повітці.—Тільки не це! Тільки не це!... У вас

револьвер є?—вмить зупинилась вона передо мною. Великі, чисті очі її змінилися, стали якісь злі, сталі, льові, темні. Дитяча нижня губа тісно стислася з другою і, здавалось, вона держала голку в цих губах. Вся вона стала якась туга, тверда. Я вийняв револьвер і дав їй.

— А стріляти ви вмієте?—хмуро й тихо спитав я.

— Убити себе зумію,—муркнула вона злісно і, розстібнувши кофточку, засунула на груди револьвера.

Зачулась важка Семенова хода. Він увійшов з якимись свитками в руках і, подаючи їх мені, сказав:

— Одягніться. І просто на той ліс. Гряниця в самому лісі... А я забавлю їх тут. Свитки якось з книжками пришлете. Поспішіться!

Серед свиток була жіноча хустка, а для мене—шапка. Ми мовчки, похапцем одяглись.

— Ноги з-під свит видно... Нічого...—муркнув Семен...—Полеми будете йти... Аби здалека не впізнали... Неділя, в полі нікого нема... Хай бог помага... Хутшій!

Ми поховали під свитки свої брилі і вийшли. На вулиці було тихо й пусто. Хатка задумливо дивилася собі віконечками; пурхали ластівки; небо синіло так ясно, так спокійно, привітно. Плутаючись у городині в своїх важких свитках, озираючись, з напруженими великими очима, з щільно стиснутими устами, ми бігли, спотикались, озирались, помагали одно одному й бігли, й бігли. Перелізали через перелаз, перестрибнули якийсь рівчак, вскочили в коноплі, що вдарили на нас гострим духом і, лишаючи за собою широкий слід, вибігли на догору. З дороги видно було далекий тин лісу.

Пам'ятаю—зупинились. Важко й часто дихаючи, ми озирнулись і глянули назад. Пусто було. Мовчки

стояли біля городів тихі верби і тільки деколи мелянхолійно шаруділи волохаті зелені коноплі.

На підборіддю панни блищали краплі поту, вольосся висмикнулось з-під хустки й дикими, серпосхожими пасмами обіймало лице. Свитка незграбною вагою висіла на плечах і тягнула їх донизу.

— Душно...—хрипло промовила вона.—Далеко ліс?

— Он!—хитнув я головою наперед.

— Не треба вже бігти...—притулила вона руку до серця. Ми пішли. Було соромно, злісно, шкода чогось.

Свитка плуталась між ногами, шапка, як гарячий компрес, гріла голову, бриль весь час випадав із-під свитки.

Ми озирнулись, але нікого не було на дорозі.

— Спочинемо...—промовила панна.

Ми сіли під хлібами. Панна озирнула мене й без посмішки сказала:

— Який ви смішний у цьому.—Потім стомлено зняла у мене з голови шапку й поклала коло себе.

— Так краще,—слабо посміхнулась вона.

Пам'ятаю, від цього я почув її якоюсь близькою мені.

— Боже! Ви мокрий увесь. Чекайте!

Вона виняла з-під свитки хусточку й почала витирати мій лоб з серйозним і заклопотаним виглядом.

— Так. Тепер добре...

Мені говорити не хотілось. Я тільки міг дивитись на неї. Не знаю, чи бачила вона, що мені хотілось сказати їй... Не знаю.

Потім ми знову пішли. Озирались рідше, але пильніше дивилися вперед, до лісу, який усе наближався та наближався до нас.

— Кордон у лісі?—спиталась вона.

— Здається, Так говорив Семен.

Перед нами далеко зачорніла підвода. Пам'ятаю, ми якось разом озирнули одно одного й весело зареготались.

— Брунда виходить?—питаючи й зо сміхом сказала панна.

— Гм!—безпомічно озирнувся я.

— Знаєте що? Давайте сядемо й закриємо ноги. Ніби спочиваємо.

— Правильно!

Сіли. Заховали ноги під свитки і знов обдивились самих себе.

— Ні! Ми так схожі на старців,—засміялась вона.—Так не можна. Сядьте інакше. Не так... Сховайте ноги в пшеницю.

— Це—жито,—для чогось поправив я.

— Все одно. Ну, так...

Вона ставала все ближчою й ближчою мені. Здавалось, ми давно-давно колись разом жили десь, потім розлучилися, а тепер знову зійшлись.

Віз наближався... Ось уже порівнявся з нами. На ньому сиділо троє дядьків з довгим аж до плечей волоссям і в капелюхах, схожих на перевернені догори ринки. Двоє з них сиділо, послускавши ноги через полудрабки, а третій поганяв. Вони всі пильно подивилися на нас і пробігли далі.

— Зійшло!—весело хитнула панна головою.—Ходім! Та скиньте вашу шапку. Сподобалась. Дайте сюди!

І вона здерла з голови мені шапку, ласкаво, тепло посміхнулась і сунула шапку в кишеню своєї свитки.

Коли треба буде, дам... А гарно, правда?—раптом весело засміялась вона.

Я якось озирнувся на себе й справді помітив, що мені тепер дуже гарно стало якось, бадьоро, цікаво, дужо.

— Як вас зовуть?—спитався я її раптом. Вона лукаво глянула на мене.

— А вам для чого?
— Як то для чого?... Цікаво знати, з ким ідеш.
— Фу, катзнащо! Хіба, коли я вам скажу, що мене звать Галею, Манею, то ви вже знатимете мене? Не скажу.

— Через що?
— Не хочеться. Так краще. І сама не хочу знати, як вас зовуть. Я знаю, що у вас карі очі, потім... Яке у вас волосся?... русяве, здається. Нуда... Русяве волосся. Ну, і так далі. А ім'я—пошлість. Правда?—підняла вона якимось мило брови й засміялась.

Я теж засміявся. Рішуче, я знав її, ми десь жили разом. Може вона була колись веселою березкою, а я вітром? Вона тремтіла листям, коли я співав їй у тихий вечір пісню вітра? Хто скаже, що ні? Може ми були парою колосків і близько стояли один коло одного? Хто його зна, але я знав її давно-давно.

А ліс присовувався все ближче та ближче. Темна стіна його тупо, мовчки дивилася на нас і вороже щось було в цьому погляді, холодне, заховане в собі.

— Ліс...—тихо прошепотіла панна, дивлячись на мене уважними, ніби трохи здивованими очима.

— Треба обережно йти тепер...—одповів я.

— А знаєте: мені чогось зовсім не страшно... Цікаво тільки дуже...—здивовано посміхнулась вона. Я глянув на неї. Надзвичайно гарна була вона тоді. І, пам'ятаю, в грудях мені сколихнулась якась хвиля, велика, тепла хвиля чулості, знаєте, така хвиля, яка буває, коли ви несподівано, від нудьги, заходите в храм і вас обхоплює, разом з хвилею згуків, ціла хмара асоціацій, почувань і ви почуваете, як вам стає безмірно журно, тепло, затишно.

— Знаєте: ви надзвичайно гарні зараз!—проти волі вирвалось у мене.

Вона злегка почервоніла, очі ласкаво глянули на мене й вона засміялась:

— Я не знаю, що треба сказати на це...

Нам обом стало якось радісно-ніяково й ми мовчки швидше пішли до лісу.

Пам'ятаю, після того ми вже не балакали. Іноді тільки озирались назад, перекидалися короткими фразами і, зустрівшись на мент очима, потуплювались і мовчки йшли далі. Стіна лісу ставала вищою, виразнішою.

Ми не знали, де йшла та межа кордону; може вона була тут же, зараз, може ще далеко десь; може вже якась пара очей пограничника стежила за нами, а рука пробувала, чи добре зводиться курок. Ми напружено водили очима по стіні, пролізали поглядом між дерева й нишпорили між ними... Але стіна злісно-лукаво, холодно ховала за собою те, що ми шукали, й чекала нас.

— Не видно...—шепотів я.

— Не видно нікого...—шепотіла панна.

І мені щоразу хотілося взяти її за руку, притулитись, злитись із нею й так іти далі. Надзвичайно хотілось... Але...

І ось стіна вже зовсім перед нами. Зійти з дороги, перейти вузьку нивку жита й ми в лісі.

Ми озирнулись. Дорога наша стояла порожньою й далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів. Тихо було. Не так тихо, як десь у городі вночі, де мертво спить і камінь, і страждання, і ніч тонко дзвенить у вухах, як кажан вічності. А тихо тишею поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження, де вітрець лащить і грається з квітками, кібець, як прив'язаний за нитку, часто трипочеться на однім місці і, ніби вирвавшись, кидається згори в зелений хліб; а в хлібі одбувається якась шалотня, якась боротьба інтересів кузок, черв'ячків, мишей, колосків.

— Ходім...—прошепотіла панна.

— Ходім...—прошепотів я.

І знову мені захотілося взяти її руку... Але...

Ввійшли в жито. Зашаруділо жовто-сиве жито, застрибали перед ногами коники... Ліс стояв недвижно, чекаючи.

— Слухайте!—раптом зупинилась панна.— Як мене вб'ють, а ви зостанетесь живі, напишіть по такій адресі...

Вона сказала адресу й кілька раз повторила її.

— Напишіть так: «Мусю вбито на кордоні. Вмерла так, як умирають ті, що дуже люблять життя». Більше нічого... Чуєте??. Зробіте?

— Зроблю...—тихо сказав я і... мені жагуче хотілося взяти її руку, тільки руку в цьому рудому, шаршовому рукаві... Але...

— Ну, тепер ходім!—рішуче прошепотіла вона і, зустрівшись з моїми очима, ніби впилася в них поцілунком своїх очей, і ми рушили... Тихо, помалу, щохвилини зупиняючись і впиваючись очима в нерухомий тин дерев...

— Чуєте-ж: «як умирають ті, що дуже люблять життя»!—раптом повторила вона.

Я мовчки хитнув головою.

Жито скінчилось. Починався ліс.

Старі товсті дуби, широко розставивши волохаті руки-віти, ніби приймали нас у свої зрадливі обійми. Стрункі берези, білі, мов оголені до пояса, соромливо стояли між дубами й ховалися за ними. Здивовано перестрибували з гілки на гілку якісь пташки.

— Сядемо... Треба роздивитись, куди йти...—прошепотів я.

Ми увійшли в куці і, вибравши місце, звідки нам було видно ліс, а нас самих не видно, сіли.

І стали дивитись. Стовбури, стовбури, стовбури, плями сонця, куці, тіні...

— Я нічого не помічаю...—прошепотіла Муся.
— Я теж.
— Мабуть далі...
— Мабуть.
— Посидьмо ще трохи... Гарно тут... Спішити нічого...

І вона тихо, журно, лагідно посміхнулась до мене.

Ми затихли. Ліс ніби помирився з нами й не дивився так вороже й суворо; дуби із співчуттям поглядали на нас згори; оголені берези несміло визирали з-за них і посміхались білим гіллям.

Ліс помирився з нами й провадив далі своє життя, життя кохання, народження, росту. На блідих квіточках кущів діловито гуділи бджоли; тукав дятель десь угорі; дві пташки, пурхаючи з гілки на гілку, подивлялись на нас і несподівано зливалися в обіймах. Літали сплетені коханням метелики, або в щасливому безсилі сиділи на листку й поводили вусиками. В траві парами кишіли кузьки. Одбувався великий, прекрасний процес життя.

Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими моралями людей, не заслинений лицемір'ям похоті, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузок, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого—людини.

Оддаючись зо всею силою цьому процесові, або як би сказав цей брат—людина: «зо всім цинізмом», вони, ці кузки, метелики ніби говорять йому: «на, дивись, нам не треба ховатись, у нас нема «незаконороджених», у нас нема пашпортів, моралів, «уложеній о наказаніях», ми маленькі, здорові, чисті циніки».

Ми з Мусею дивились на них, а вони літали, повзали круг нас, ці циніки, вилізали парами, спле-

тені коханням, нам на коліна, сідали на голови. Квітки дивились на нас і пашіли духом кохання й цвіту. Берези шептались між собою, оголені, білі берези.

— Душно якось...—прошепотіла Муся, глянувши на мене довгим блискучим поглядом.

А я мовчки дививсь на неї й чудно мені було якось. Ми, двоє людей, загнаних другими людьми, сидимо й маємо зараз через щось іти ще до якихось інших людей, що десь стоять у цьому лісі серед його кохання і ждуть нас зі смертю в руках. Ми, двоє загнаних людей, близькі, з очима, повними ласки й тепла одно до одного, з бажанням злити це тепло до купи, впитись цим теплом, цією ласкою, цим великим даром життя, ми, двоє... двоє людей, а не кузок, сидимо і не сміємо цього зробити, бо... бо ми ж усього кілька годин «знайомі» одно з одним. Ми можемо за даз умерти, не стане ні моралі, ні законів, не стане ні кузок, ні ласки, ні тепла, але ми... не сміємо.

— Чого ви дивитесь так пильно на мене?—спитала Муся і з ласкою закрила мені очі рукою.

Тоді я схопив цю руку, притулив її до губ і замер. Муся дивилася на мене якось тепло, задумливо, сумно.

— Будете згадувати, як уб'ють мене?—прошепотіла вона.

— Вас не уб'ють.

— А я вас буду...

Я присунувся ближче до неї і притулився лицем до плеча їй.

Свитка колола лице, але була миліше оксамиту.

Груди їй почали здійматися вище, частіше.

— Не треба...—прошепотіла вона.

— Вам неприємно?—глухо спитав я.

— Ні... так...

— Та чого ж не треба?

Вона повернула до мене голову, посміхнулась і любовно-тихо погладила лівою рукою по лицю.

Береги визирали з-за дубів і беззвучно, радісно сміялися; дуби ласкаво, поважно посміхались у свої кудлаті вуса; метелики й кузки сміливіше пурхали, повзали... А там далеко, десь у вогкій глибині, в темній напівтьмі лісу ждала смерть... Хай жде! Хай жде, чорна, слизька, огидлива...

— Мусю!..—пригорнувсь я.

Вона глянула в мої очі, в мої жадно розкриті губи.

— Ні! Не треба...

— Мусю!...

— Ходім уже... Пора...—злегка одвела вона мою голову.—Нате шапку, надіньте й ходім... Пора...

Ліс похмурився. Злякано спурхнули пташки й полетіли в гліб його.

Темна глибина ждала нас.

Я надів шапку, ми встали і, не дивлячись одно на одного, тихо посунули вперед. Ліва щока моя горіла, в руці ще була теплота її ручки, а в грудях з таємної вогкої глибини вже вповзало щось чадне, незграбне, холодне.

Зціпивши зуби, високо піднявши брови, ми обережно ступали і, хруснувши сухою гілкою, зупинились, озирались і слухали.

— Де ж саме межа?—питала Муся.

Я здвигував плечима і йшов.

І чим далі ми йшли, тим я більше був певний, що нас уб'ють, що ми несподівано наліземо на варту, побіжимо і... все. Але, пам'ятаю, не було нічого по всій істоті: ні страху, ні суму, ні жалю, тільки одно величезне напруження, одно велике наближення до чогось фатального, неминучого, один якийсь величезний пульс протесту, боротьби всієї істоти з цим призначеним, неминучим.

Ми то лягали, і я приклавши вухо до вогкої землі, напружено слухав, сподіваючись щось почути; то повали рачки там, де рідко було дерев; то, як дві тіні, пробігали від стовбура до стовбура й замирали, великими очима дивлячись уперед і ловлячи кожний писк, кожний рух лісу.

А ліс мовчав і ховав у собі свою таємницю. Тут не було вже білих берез, не було метеликів, земля була вогка, чорна, вкрита гнилим листям та безліччю маленьких гілочок, які хруськали під ногами. Напівтьма дивилась на нас вороже, погрозово, безжалісно.

— Дайте руку...—прошепотіла Муся. Я глянув на неї. Вона була бліда. Очі горіли напруженням і були великі, прекрасні.

«Так, як умирають ті, що дуже люблять життя»—згадалось мені. Я стиснув їй руку, вона мені, але зараз же й забули про себе і знову пірнули в це наближення, в це чекання, в цей майже незалежний від нашої свідомости велетенський протест наших істот.

Серед дерев засіріло.

— Шш!..—зупинились ми.

Якийсь просвіт... дерева рідше...

«Там!»—мовчки глянули ми одно на одного... Ступили кілька кроків і замерли... Десь тукав дятель... Шашіль гриз дерево... Одірвався сухий лист, зігзагами захитався і впав...

— Шш!..

Ще кілька кроків... Просвіт більший... Засиніло небо... Руки дрижали, під грудьми проходили холодні хвилі, серце гупало...

Я зробив знак, випустив її руку й ми поповзли, безшумно переставляючи коліна й вибираючи руками місця без гілок. Я озирався й дивився на Мусю; з висмикнутим волоссям, з великими, палаючими очима, з міцно стисненими устами, зігнута,

вона здавалась якимсь дивним, прекрасним звірем, сильним, напруженим, диким.

Просвіт ширшав. Засиніло небо... далеко-далеко...

Прокотивсь якийсь згук і замер. Ми закам'яніли... Довго лежали і слухали... Тукав дятель... Пискнула пташка, сіла на гілку, повертіла довгим, як перо, хвостиком і пурхнула... Серце билось несамовито.

Знову поповзли... Крізь рідкі дерева, кроків за три перед нами, показалася лощина. Я зробив знак Мусі, підвівся й подививсь. Це, мабуть, і була та сама межа... Я трошки посунувсь і глянув убік. Так! Два стовпи один проти другого: один наш— великий незграбний; другий з того боку менший; обидва з орлами, обидва рябі. Круг їх таємна порожнеча... Та чи порожнеча ж? А може десь тут же стояла коло них людина й порожнеча тільки ждала, щоб перетворитись у дикий галас смерті?

Я озирнувся до Марусі. Вона теж підвелась і напружено дивилася вперед.

«Тут!»—хитнув я головою. Потім нахилився до неї, міцно взяв за руку і прошепотів:

— Прожогом уперед! На крик і вистріли не зупиняйтесь! Все одно!.. Ну!..

Я випустив руку її, зігнувся й кинувся вперед. Хруснули гілки, але, здавалось, зашумів весь ліс, замиготіли стовбури, вдарив світ, в очах промайнула картина якоїсь довгої, рівної просіки й разом хтось десь крикнув, поперед мене вибігла постать Мусі, з поверненим убік блідим, напруженим лицем, сильно вибухнуло щось збоку, крикнуло, знов вибухнув постріл, виринув під ногами якийсь рівчак, лишивсь позаду, блиснула нога Мусі, якісь куші, вітер у вухах. І щось велике, горде, могуче в грудях, щось легке, широке, як небо, як повітря гір'як могучий потік. Летіли, озираючись, блискаючи очима. А за нами понуро одсувалася назад стіна лісу, одсу-

вався наш сон, кошмар, наша таємна вогкість смерти
Муся зупинилась. Очі горіли їй, лице дрижало
великим щастям побіди, побіди життя.

— Єсть!—гордо, дико кинула вона дивлячись назад.

— Єсть!—повторяла вона, задихаючись. Свитка
високо здіймалась їй на грудях, серпо-схожі пасми
темного волосся розвівались, губи гордо розкри-
лись і пашіли жаром щастя.

— Єсть!—раптом високо підняла вона руки і,
обвивши ними мою шию, жагуче, скажено приту-
лилась до мене.

«Єсть!!»—крикнула вся моя душа, вся істота моя
назустріч їй.

Це було торжество двох великих кузок, це був
вихор життя, який зміта вся сміття «не треба», «не
можна», це було щастя крові, мозку, нервів, кісток,
це було найвище щастя народження, народження
не з сліпими, а з одвертими, видющими очима душі.
Раптом вона одірвалась, подивилась на мене зату-
маненими очима. Злилася знову з моїми жадібними
устами і знову одірвалась.

— Сядем...—безсило опустилась вона на землю

Сіли. Важко дихаючи, ми безсило щасливо по-
сміхались одно до одного й поглядали на стіну лісу.
Там було тихо.

Довго сиділи так. Чогось не говорилося.

Дихання ставало рівніше. І непомітно, помалу
ставало чогось жаль, чомусь хотілось ридати. Муся
нерухомо, задумливо дивилася кудись уперед.

— Знаєте що?—раптом тихо промовила, якимсь
нервово, рішуче стріпнувшись уся.

Я чекаюче глянув на неї. Вона напруженим, лю-
бовним, довгим поглядом обвела мене і глухо промовила

— А тепер ми прощаємося. Чуєте? Я піду в один
бік, а ви в другий. І ніколи ви не повинні шукати
мене. Чуєте?! Як вас зовуть

Я сказав і здивовано дивився на неї.

— Ніколи!... Більше цього ні ви мені, ні я вам не дамо. Наше... наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмирати. Розумієте мене, хороший? Єсть якісь метелики. Вони вмирають серед кохання. Ви розумієте мене?

Я розумів, але мовчав. А вона, ніби дивлячись собі в душу, одривисто, напружено говорила:

— Щастя—момент. Далі вже буденщина, пощільсть. Я знаю вже. Саме найбільше щастя буде мізерним в порівнанні з цим. Значить, зовсім не буде. Так мені здається, так я зараз чую от тут...— вона показала на серце.

І криво посміхаючись, дивилась на мене великими, благаючими очима підстреленої лані.

Я розумів її, я розумів її моєю невідомою тугою, цією великою журбою, що народилася чогось у грудях, розумів її всією налиплою на мою душу буденщиною.

Розум дивувався, протестував у глибині душі, але я мовчав.

Сонце пекло, шепотілись кущі.

Потім вона підвелась, стала на коліна, обхопила мою нахилену голову і припала довгим жагучим поцілунком

— Так буде краще. Прощайте...—якось терпко прошепотіла вона, підводячись.—Я буду носити вас у душі.

Я схопив край її сукні, поцілував і випустив.

Вона тихо пішла, а я сидів і в мене з мукою щеміло осиротіле щастя. Надо мною синіло небо й сонце палило мою похилену непокриту голову, а в душу вrostав і вбирався в журні, прекрасні, чисті квіти минулого образу панни.

Хто вона, де вона—й досі не знаю, але я завжди ношу її в душі.

ГЛУМ

Г л у м

Лист із тюрми

...«**І** в безмежне, всевладнее море любови моєї я прийму твої страждання, в бурі кохання змішаю відданя твої, дощем поцілунків я змию сліди твоїх сліз, мій любий»...

Так пишеш ти.

А я... Ох, моя кохана! Моє море безмежне! З яким криком я ввірвався б у твою бурю, у твої води!

Але... Хтось ехидний, хтось недавній зазирає скоса в душу і сміється. Так глумливо, так морозно, так... правдиво...

...«Я в сльозах обмию сміх мій і оповию твою душу. Ніжним лоскотом забавлю, нагодую, заколишу. Мило-мило засміється так намучена, наплкана душа. Що є дужче за кохання, мій коханий, мій єдиний?»...

Хтось ехидний і недавній скоса дивиться й сміється.

Ох, як терпко, скучно, нудно від цієї посмішки!..

Зараз ніч. Десь стоока ніжна мати, тут безока, з волохатими цупкими лапами, з нудним, беззгучним шамканням, гад слизький і чорний, повзе огидлива й диха в камері своїм смердючим і важким диханням-сном. Ненавиджу прокляту!

Сиджу й пишу тобі.

Ах, як хочеться зірватись, шарпнутись і вирватись із цих цупких обіймів гада, одірватись від цього недавнього, притулити образ твій до себе й забути... й забути те, що дужче за Кохання, те що більше за Славу, більше за Смерть, більше за Думку, за великую, кохана, Думку! Те огидливе, маленьке, пошле, що, як злодій, прокрадається на бенькет Щастя й розгонить усіх, як Деспот і Владика. Те огидливе, маленьке, що ми згорда зневажаєм і що хилить до землі найгордішу голову... Темне, маленьке, брудне... Кохана! Як це смішно і страшно!

Ти смієшся?

А ось прийде воно непомітно й неждано, розпихне нахабно твоє море, вип'є його, пацне поганого ногою в твій Гнів і маленьке, пошле, заволодіє всею твоєю душею, моєю любов'ю, твоїми ідеалами, твоїм свята святих.

Ти смієшся?

А ось прийде воно й ти замовкнеш, а я не питиму, трусячись від жадности, дрібних рядків твоїх листів. Прийде воно й ти з жахливим дивуванням, з огидою будеш робити те, що воно скаже. А свідомість твоя, безсила, з повислими руками, стоятиме й дивитиметься на нього. А Воля, як заляканий цуцик, заб'ється в найтемніший куток душі й жалібно скавучагиме там. А все те, що ми звемо святим і високим, як іній, розтане від гарячого, смердючого його дихання.

Ти смієшся?

А мені хочеться ридати. Щож вона таке?

Я тобі скажу, я вчора вперше побачив його. Слухай.

Недавно, дуже недавно був у нас у камері товариш Семен Новогрудцев. Тепер уже його немає; зовсім немає. А тоді, коли він був у нас, ми не лю-

били його—він усім надокучав. Цілими днями він сидів на вікні, обнявши ґрату й дивився до жіночих вікон. Худорлявий, зі впалими грудьми, з чорними, пукатими, ніби здивованими, очима, з облізлою бородою, як поїдений міллю кожушаний міх, і кругленьким, придавленим носом, він коли не сидів на вікні, то ліз усюди, де його й треба, й не треба було. Перше, сидячи цілі дні на вікні, він з кимсь перегукався. Крикне було фразу, як по складах, і поверне вухо до ґрати. Йому з вікон жіночих камер хтось тоненько відповідав, а він шикав на нас, сердився й знову кричав. Ми не чули, що йому відповідали, але нам було досадно, коли він щасливо морщив свої товсті, ніби припухлі губи; й ми заборонили йому кричати—«перешкоджати зацікавитись». Він довго сперечався, але стих і вже мовчки сидів, помахуючи тільки хусточкою. Сидить, сидить недвижно, впившись очима до жіночих вікон, і замаху хусточкою. Йому звідти теж мовчки відповідала хусточкою його Клара.

Це теж було досадно і ми заборонили йому «напустити холоду в камеру». З зачиненим вікном неможливо сидіти на підвіконнику й він сидів на койці, склавши ноги по-турецькому, й писав на довгих клаптиках записки Кларі. І тільки деколи, як траплявся слушний випадок, коли хтонебудь розчиняв вікно, він зараз же ставав позаду й чекав, поки той одійде. Занявши місце, вперто, мовчки дивився до жіночих вікон і помажував хусточкою. Коли йому починали відповідати, він спирался на ґрату й застигав так на годину, дві, три, поки його не зганяли. Він злазив сердитий і починав лаятись, а в куточках губ завжди була слина. І через це Клара уявлялась нам негарною, присадкуватою дівчиною, з малокровним широким лицем і дрібними прищиками на лобі.

Сидів він за напад на якогось поліцмейстера і ждав собі каторги. Він часто говорив про своє діло, показував навіть усім свій акт обвинувачення, ми цікавились ним, але коли його одного ранку взяли на суд, це вийшло для всіх якось несподівано.

Правда, ми зараз же й забули про це—мало нас ходить щодня на суд; про це повинні пам'ятати дежурні по камері—приховати їхні обіди й вечері.

Але ввечері він не вернувся. Замість того в той же вечір стало відомо, що Семена Новогрудцева присуджено на смертну кару і просто з суду одведено в «покійницьку».

Ми всі якось мимоволі, почувши це, глянули на його койку. І щось тихе й велике оселилося в нашій камері в той вечір. Воно спиняло голосний регіт і робило балачки уривчастими, нескінченими, погляди задумливими. Принишкла камера.

В той же вечір я довго сидів на вікні, на тому самому вікні, з якого він гукав до Клари. Мене не зганяли. Я тупо дивився у ніч.

Далеко горіли вогні города, внизу у подвір'ї ходив вартовий і чути було, як хрускав під його ногами молоденький лід калюжок. Легким морозом була одягнена ніч.

Я поглядав на вікно Клариної камери, але воно жовтіло мовчки, застигло, байдуже. У других вікнах чорніли силуети голів, нагадуючи випнуті при березі з води голівки жаб; через подвір'я від жіночої половини до чоловічої перелітали перегукування, сплітались, плутались. Срібною ниткою звідкись ізнизу між ними тягнулася пісня, задумлива, безнадійна. Часами з-під темної стіни вилітав свист вартового, довгий, як виття якоїсь тоненької гидкої звірюки, й безсило стихав. Вікно ж Клариної камери жовтіло рівно, тупо...

З того часу не стало Семена Новогрудцева. На

другий день забрали його речі, койку його зайняв кучий, веснушкуватий бундовець ¹⁾ з чорним, кучерявим, ніби присмаленим волоссям; і Семена Новогрудцева не стало.

Був там за церквою, по другий бік коридору, в «покійницькій» хтось інший, хтось особливий, дивний, таємний.

Ми його рідко бачили, але кожного разу після зустрічі з ним за душею тягнулось щось липке, надокучливе, як павутиння восени; всі вражіння, як скло від дихання, робились затуманеними, тусклыми.

Іноді його водили чогось у контору. Коли він проходив подвір'ям, де ми гуляли, всі зупинялись і дивились йому вслід. Ті, що грали в м'яча, або в цурки, ті, що боролись, що бігали в довгої лози, як зачаровані застигали з гілками, м'ячами, пальцями в руках, із зсунутими на потилицю шапками, застигали й дивились, поки не глїтала його хвїртка.

Я не знаю, чи була жалість у кого, та ридаюча жалість; знаю, що мені було дивно й чудно. І те, що він обережно ступав через розбиті нашими ногами намерзлі калюжки; і те, що черевики в його були з біленькою дірочкою й поруділими задками; і те, що він рухався, хитав нам головою, посміхався. Все здавалося недійсним, абсурдним, страшним. І ми з якоюсь зляканою приязнею, з якоюсь, занадто похапливою й серйозною повагою вклонялись йому, а деякі навіть підходили й здоровкались із ним. І нам видно було, що лице таких було напружено-уважне, занадто серйозне й трохи лякане. Коли його заводили в контору, ми обступали того, що підходив до нього й жагуче питали, що він казав

— Нічого... так... питає, що нового...

---

*) Член соц.-демокр. партії робітників євреїв.

І нам якось не вірилось, що він не сказав нічого особливого, чогось такого, чого ніхто з нас не міг сказати.

Він був страшною хвилюючою таємницею, до якої тягнуло несвідомо, вперто якоюсь силою, більшою за індивідуальну волю.

Але ми навіть не могли бачити його в його камері, бо «покійницька» відокремлена від усіх камер, десь за церквою. Дехто хотів пробратись туди, але до церковного коридору був приставлений дозорець, який суворо відганяв цікавих.

Ми тільки мали змогу бачити, що лице йому дуже запало, стало сірим, ніби виліплене з вапни, очі блищали фосфоричним хворим блиском, а шия зробилася довга й тонка, як шия обскубленої курки.

Кожний раз він з'являвся серед нас якось несподівано. Попереду дозорець, серйозний і заклопотаний, а за ним він, у скривлених черевиках, в чорній сорочці з засаленим коміром і пом'ятому капелюсі. Вони не зупинялись. І те, що ні ми його не зупиняли, ні він сам не зупинявся, щоб погуляти з нами, нікого не дивувало й навіть не приходило на думку, що могло бути інакше, що ми могли зупинити його, щоб зупиняємо товаришів з інших коридорів. Похалпцем уклоняючись нам, він проходив подвір'ям за дозорцем, а нам ставало якось ніяково, якось тісно й хотілося йти в камери.

Минув якийсь час. Була чутка, що подано «на вищайшее», що хтось десь клопоче, потім пронеслось, що одмовлено, потім знову, що замінено безстрочною каторгою. А він сидів там десь у «покійницький», таємний, страшний, особливий.

Часто ввечері я вилазив на вікно, дивився до жіночих вікон, але Кларине вікно жовтіло так само непорушно, застигло й одна тінь не миготіла в ньому ніколи.

Потім раз увечері, після повірки, пройшла по тюрмі чутка, що на прохання одмовлено. Хоча чуток було багато але цій якось усі повірили—занадто вона була коротка, суха і страшна.

На другий день я бачив його.

Ми гуляли. Ліниво пожитуючись, падали рідкі сніжинки, небо стояло низько, задумано й ніби в задумі губило ті сніжинки.

Прогулка була нудна. Всі ходили окремо, піднявши коміри пальта і вперто дивлячись собі під ноги. На ринві покрівлі сиділи, понуро набундючившись, тюремні голуби.

Вони з'явилися, як звичайно, несподівано; попереду дозорець з чорною пишною бородою і в блискучих чоботях з широкими литками, а позаду в і н, в розстібнутому пальті із сірим лицем, з фосфоричним гнилим блиском напружених очей.

Йдучи, він заклопотано застібався. Йому було холодно.

Хтось поспішно уступився з дороги. Семен простягнув йому руку, той напружено, ще більш поспішно стиснув, хотів щось сказати, але він уже випередив і той тільки подивився йому вслід і для чогось поправив на голові шапку.

Раптом Семен озирнувся і, хрипло засміявшись, крикнув:

— Хороша погода, товариші! Правда? А мене післязавтра...

Він хитнув якось догори головою і, зробивши коло шиї рух рукою, хутко одвернувся.

Всі мовчки з широкими очима дивилися на нього.

Потім хтось пробурмотів щось, але він не слухав; похапцем, нерівно перебираючи ногами, біг за дозорцем. Можливо, що йшов підписати останню «бумагу», можливо, щоб дати зняти з себе фотографію. І він поспішав—це так було йому потрібно, важно.

І страшно теліпалось внизу, там де коліна, його пальто, а руді каблучки похапцем хруськали льодом замерзалих калюжок.

У той же вечір до нас у камеру прийшов наш староста. Заклопотаний і занадто діловитий, як і всі старости, він озирнув камеру хазяйським оком, неуважно одповів комусь щось, покрутив свою ріденьку борідку й підійшов до двох товаришів, а з ними до мене. Одвівши всіх нас набік, він скинув пенсне і, витираючи його хусткою, впівголоса, діловито заговорив:

— Слушайте, товариші: я сьогодні дістав від нареченої Новогрудцева записку. Знаєте її? Ну, от... Так вона просить неодмінно влаштувати їй побачення з ним. Офіційально вона не може прохати через конспірацію... А завтра його вішають.

Він начепив пенсне, поморгав бровами й вигляд у нього став знову звичайний.

— Завтра? Хто казав?

— Хто казав, не важно. Це вже відомо... Ну, от.

І знову зняв пенсне й ще пильніше став витирати його. І знов йому очі стали кумедні, лисі й від перенісся червоніли до щок дві натерті смужечки.

— Як же це зробити?—спитав я.

— Зробити треба!—сердито надів пенсне староста.—А як... У мене є такий план... Завтра у нас... Нуда, завтра у нас прийом ушного лікаря. Внизу. В три години... Значить, прогулка вашого коридору... Вона попроситься до лікаря... Буде кричати, вимагати, словом, мусить добитись, щоб її повели. Розумієте? Я перебалакаю з лікарем, він—скот, але мусить згодитись. Ну, от... У кабінеті вона одягне під спідницю мужські штани... Розумієте? Вона може спідниці не скидати...

— Скидати треба,—буркнув хтось із нас.

— Ну, все одно... Чорт!.. Ну, словом, вона собі там так передягнеться, щоб з-під пальта не видно було спідниці. Ну, от. Потім пальто, картуз, або шапку. Шапку краще, косу схвати можна. І потім нагору. Хтось із вас мусить перебалакати з дозорцем, що коло його камери. Обов'язково... Що? Розуміється, підкупити. Я думаю, що він за четверту згодиться.

— Я берусь побалакати...—сказав я і мені було боязко, щоб через щось не доручили другому! Але всі згодились.

— Ну, от!—зклопотано поправив пенсне староста й раптом озирнувся.

— А вам, товаришу, чого?.. Тут секрет... Ні, не можна... Добре, без вас знаю... Я зараз прийду, тоді скажете... Ну, так от... Перебалакати треба завтра ж уранці. Я зараз сповіщу Новогрудцева... Розставити по сходах варту. На випадок буде хтось з адміністрації йти, нижній вартовий дає сигнал, верхній передає боковому, боковий тому, що піде з нареченою... Внизу, вгорі, коло бокових дверей і з нареченою... Я буду внизу... А один із вас...

— Мені прийдеться з нареченою йти,—похапцем і приглушено перебив я.

— Очевидно,—згодився староста.—Раз ви будете вести балачки з дозорцем, значить вам найзручніше. Отже... Завтра вранці ми ще побалакаємо... Як ви думаєте про мій план?.. Добре? Ну, так до завтра!

Він діловито попрощався з нами, на когось накричав, когось вислухав, щось пообіцяв і заклопотано вибіг.

У ту ніч я довго сидів на вікні. Притулившись лицем до холодного заліза ґрати, я сидів, слухав гомін тюрми, а лице душі моєї було повернено туди, до «покійницької».

І я бачив: в і н сидить... Ні, це не так, він не

сидить, не лежить, не ходить, не стоїть. В і н є с т ь там. Самотній біля цього кишиння людей, таємний, особливий... Ні, він не сам, з ним є щось Друге. Вони вдвох: В о н о і в і н. Чуття смерти і він. Чорне, тупе, непохитне, з роззявленою пащею. В о н о стоїть над н и м і методично, холодно-кам'яно дивиться йому в душу. Неодступне й фатальне, від нього не можна сховатись ні в минулому, ні в сучасному, ні в згуках, ні в фарбах. Воно скрізь. Коли в душі несміло підводить голову Думка й хоче подивитись у будучину, Воно заразже роззявля пащу, одрива їй голову й одкидає кудись у чорну безодню. Найменшій, найнепомітнішій, яка тільки хоче ж и т и, воно заразже одгриза голову й одкидає в безодню. Смерть не любить думку.

І в душі валяються погризені трупи їх, гниючі, задубілі, смердючі. Від них іде сморід і чад, проходить в очі й очі блищать гнилим фосфоричним блиском, а сіре лице стає трупним, землистим.

В і н пручається, одверта душу в інший бік, але Воно стоїть вже там і жде з роззявленою пащею, невблагане, невідступне.

А круг їх двох іде життя, вгорі горять вічні вогні неба, он там—вогні людей, тут—співи й гомін.

В о н и не чують... Тихо в «покійницькій». Густо здалека гудить у церкві дзвін, вибиваючи години. Змовкло... Непомітно в хвилих дзвону влізла в мозок думка, зачепила другі, сонні, стріпнулося серце, задрижало, щось згадалось і народилося бажання. Тепле, тихе, рідне... Боже! Засміялося, озирнулося, і... поблідло, зщулилось, принишкло й задихнулось у чорній паші...

Пусто... Чад і Паша...

Тихо.

Дряпнулася миша... Затихла... Вилізла на стіл і гризе книжку, насторожено, напружено позираючи

оченятами, як дві чорненькі булавочні головки.

«Вона погризе книжку!»

Рука простягнулась до чогось важкого... Але натрапила на чорну Пашу й безсило, мляво опустилась.

Для чого? Хай гризе!..

І знову пусто...

І враз схоплюється. Щось штовхнуло, дико несамовито, гнівно, з ревом хапа зубами руку і гризе. Фосфорично світяться пукаті очі, бризка піна...

— «Ох, це ж божевілля!»

«Ну, так що?»—диха Чорне.

І зуби слабіють, кров покриває білі знаки зубів.. Пусто... Чад і Паша...

А ніч так помалу повзе, волохата, незграбна, мляво переставляє свої шупальці й одкидає в минуле менти, хвилини, години. Зорі покірно, терпляче дивляться на її роботу і ждуть, щоб схватись.

Щось тріснуло... Підвів голову... Крізь ґрату, крізь скло ледве синіє зірка...

«Зірка! Люба зірка»...

Одчинив вікно... Здригнулась лампа з холоду, заходив по хаті сивим туманом мороз.

Пахне!.. Снігом? Льодом? Мерзлюю землею?

Ворухнулось щось забуте, рідне...

Невеличка річка... Уважно щось слуха вмерзлий у лід очерет. Лід, порізаний коньками, матово блищить, а за темним силуетом церкви, в блідосинім небі сходить місяць... Білий, пухастий комір шубки, муфта, холодні щоки, легкий намороз на промінястих віях. Тихо... Самотно й сумно... Нікого—розійшлися всі додому. Пахне льодом, очеретом...

«Холодно?»

Бере за руку й тягне до себе в муфту, між свої ручки, теплі, любі, найдорожчі...

Непомітно із-за сніпи тихо вилізло і стало Чорне.

Стало, роззявило Пашу і злякано зблідла муфта,
очерет, затрусилось і зникло.

Мамо!.. Мамо!...

Впав додолу і з риданням головою б'ється об
стінку.

Мамочко!... Мамо!...

Коло дверей дзвякнуло ключима, чужі, ворожі
очі з насмішкою дивляться в спину.

«Який сором! Встать!».

Але Чорне дихнуло й сором зів'яв.

Хай!... Все одно...

Безсило, зломано застиг. Нема нічого... Пусто...
Чад і Чорне...

Тихо, мертво.

Клара!

Все здригнулось.

Клара!!

Жадно схопився, озирнувся... Впав до столу
й пише, пише, пише...

Клара!

Що є дужче за кохання?

Чорне безсило тупчиться, клаца зубами, шарпа
за руки.

Ха-ха-ха! Він пише. Блакитним світлом горить
його серце, світлом чулості, світлом вічного, невми-
рущого. Радісно взявшись за руки, співають його
Думки, вони легкі, горді. Дужі їхні тепер ноги
з гнівним сміхом перестрибують через голову Чор-
ного й летять у вічність, у минуле й цілуються з лю-
бов'ю Людськості, з вірою, з тінями найкращих.

Чорне тупчиться, лютує, дряпа руки.

Ха-ха-ха! Він пише!

Світлом гордості горить душа, ароматом терна,
великого, віковічного, гордого страждання пашисть
його душа.

Клара!

Мене з обуренням стягнули з підвіконника й сердито зачинили вікно. У камері було холодно і всі лаялись.

Вранці я балакав з дозорцем. Він спершу, не згоджуючись, рішуче й поважно похитав головою. Потім задумався і, мовчки слухаючи мене, дивився кудись убік. Потім подивився для чогось у вікно, зідхнув. І нарешті промовив:

— Очинь опасний хвакт!...

Я ще з більшим запалом зашепотів, держачи його за борт шинелі. Він знову дивився вбік, задумливо похитуючи ключима, і знов зідхнувши, промовив:

— Та я понимаю... Зачим не понять? Конешно, шо нада пособить... Тольки ж...

І знов я зашепотів. Він уже іноді подивлявся мені в лице...

— Ну, знаєте шо?—раптом перебив він мене— Три дсятки! І ваша сигналізація... Бо... Сами должны понимать... І не боліе п'яти минут... А сі-час половину... денег...

Пів «хвакта» було зроблено.

Я знайшов старосту й ми зараз же скликали «засідання». Призначивши ролі, ми стали чекати трьох годин. Кларі було послано «телеграму».

Рівно в три, вдаючи з себе хворого, навіть з ватою в ухах, я топтався біля прийомної. Дякуючи старості, хворих, крім мене, більше не було й на площадці було пусто.

Староста декільки раз виходив з прийомної, зазиравав, придержуючи пенсне, через перила вниз по сходах і знову заходив у прийомну. І кожного разу, як одчинялись туди двері, я бачив лікаря, товстенького, чорненького, з лисою, як пузир, головою і напружено-чекаючими очима.

«Скот, але мусить згодитися»—безвладно думав я кожного разу, тупаючи ногами з нервового холоду й хукаючи в руки.

Клара з'явилась зовсім несподівано. Трохи задихана, дуже рум'яна, струнка і жвава, з жовтою, як жгут, косою й білими віями.

На непокритій голові, на плечах і на полях розстібнутої верхньої кофточки зів'ялі, мокрі сніжинки.

Її шукаючи, сірі очі зупинились на мені.

— Ви, товаришу?

— Я.

Ми стиснули одно одному руки й разом увійшли в кабінет. В кутку, на «зубному» кріслі вже лежали наготовлені речі для передягання.

— А ваш дозорець де?—спитав староста.

— Зостався внизу. Я сказала, що сама знаю дорогу.

— Чудесно!

Староста вийшов, щоб «прочистити вгору дорогу», а я і мовчазний лікар одвернулись від Клари, яка почала передягатись.

Шаруділи спідниці, шнурки, топталась її ноги. Надворі, з криками і частими вибухами реготу гралась в сніжки.

Я і лікар, не ворушачись, боячись повернути голову, як при фотографуванні, сиділи й дивилися в заграване вікно.

І від того, що не можна було дивитись, страшно хотілося взяти й озирнутись.

— Вже!—глухо почулось позаду.

Ми з полегшенням повернулись. Стояв білявий хлопець у чорній шапці, в занадто великому, як, на нього, пальті й занадто довгих штанях, що на кінцях ніг лежали складками.

— Велике все трохи...—промовила вона, ледве посміхнувшись, і зараз же зробилась серйозною.

Лікар часто й заклопотано поглядав на двері, без ладу переставляв по столі струменти і позирав на нас.

— Ну, ходім!—сказав я, підійшовши до неї.

Яка вона бліда була! Губи вкриті якимсь сірим нальотом, сухі, шаршаві; щоки білі, з густим ластовинням, яке вперед ховалося в рум'янці, а тепер робило лице схожим на гороб'яче яйце. Очі напружено, гарячково блищали.

Ми вийшли. На сходах стояв староста. Шлях був прочищений. Староста мовчки й серйозно хитнув нам головою, поправив пенсне і з терплячим виглядом сперся на стіну.

Я йшов попереду, а за мною чулось її нерівне, часте дихання. Один раз я озирнувся. Вона чекаюче подивилась на мене, але я нічого їй не сказав. Я хвилювався.

На площадці стояв наш вартовий, який теж мовчки хитнув нам головою. Ми швидко завернули вліво і ввійшли в коридор, в якому була тільки церква і його камера.

Нас уже ждав дозорець.

— Так я вас уже прошу, господа,—поспішно й м'яко зашепотів він:—п'ять минут, не боліє. Ви ж самі повинні розуміти...

— Добре, добре!—перебив я:—ведіть скоріше...

Вона часто розкривала рот і, як викинута на берег риба, втягувала повітря.

Ми пішли. У темний коридор через церковні двері падав невеличкий, сірий світ.

Видно було паникадила, іконостас, пахло ладаном, старими ризами, дихало сумом і порожнім місцем. Здавалось, тут уночі хтось високий, закутаний в біле, повинен ходити, зідхати і хода його повинна страшно лунати під високою, понурою банею.

В кінці коридора була перегородка, за якою й була «покійницька». Дозорець часто озирався, пильно й стурбовано слухаючи, і ступав чогось навшпинькаах, ніби намірявся когось злякати.

Зараз... Ще чотири, три сажні.

Чи в і н знає? Жде? Розкрив жадно свою душу?

О, розуміється, жде! Стоїть, стягнувши весь вогонь з минулого й будучого, запалив факел душі й горить, ждучи. Стоїть повний нелюдської, с в о є ї чюлості, повний велетенського, таємного хотіння...

Дозорець раптом зупинився і, озирнувшись до нас, зашепотів:

— Смотріть: ось двері в церкву. Как подам сигнал (я чхну), січас же, пожалуста, у ці двері і сховайтесь за стенкою. Вони не замкнені...

І навіть трошки одчинив і знову зачинив їх. Через двері з стіни суворо й пильно дивився на нас якийсь святий з сивою бородою й ніби говорив:

«Так-так. Самі повинні понімать...

— Добре!—прошепотів я.

Ще кілька кроків. В і н, мабуть, уже чує нас.

Ох, яке велике таїнство відбудеться зараз!

Боже! Яким я маленьким умить здався собі з своїм коханням!

З якою поборністю дивився я на неї, на цю, що несе тепер в собі найбільше, найцінніше для н ь о г о, для того особливого, для того таємно-мертвого—не померши, живущого—не живучи!

Я безвладно почав ступати навшпиньки, одсунувшись трохи вбік од неї, що йшла твердо, напружено, з білим лицем, блискаючи в сірій напівтьмі точками очей.

Тихо рипнули двері перегородки. Дзвякнули ключі. В п'ятьмі коридорчика яснів вовчок «покійницької».

— Они неможко... нездорові тепер...—прошепотів дозорець.

Ми не слухали його. Вона стояла позад дозорця, схилившись жадібно до вовчка, і я чув, як часто й дрібно трусилось усе її тіло.

В «покійницькій» почувся чогось стогін, злісний, знесилений, глухий.

Я замер.

Дозорець нарешті одімкнув. Клара одступилась трохи вбік, вся рвучись уперед.

— Так пожалуста ж, як чхну, так ви, зделайте милость, поспішайте,—зашепотів дозорець.

Я чув, як у сні. Клара була вже в камері.

Двері сами з легким рипом причинились і в вовчок я бачив шапку й жовте в кучерях волосся Клари.

— Семеночку!!

Рипнула койка, тупнули ноги.

— Клара?

Спитав якомсь безсило, ніби з туману, звідкись здалека.

Шапка й волосся посунулись уперед. Я, йдучи, мав намір чекати її в великому коридорі церкви, але тепер, потягнений якоюсь силою, забув, посунувся за шапкою й волоссям і застиг у пільмі загороди.

Кларина голова лежала на його плечі, рука на другому і все тіло здригувалось в риданнях. Шапка валялась долі.

А просто на мене дивилось його лице, страшно, сіре, з темними тінями від кутків очей до вух, з шиєю обскубленої курки. Фосфоричні очі дивились... дивились ненависно, дико, з мукою.

— О-ох!—повів він помалу головою в один бік, потім у другий і заплющив очі.

— Ох, підожди!

Простягнув руку кудись убік. І зараз же підніс до рота шклянку з чимсь бурим, набрав з неї в рот і, знову заплющивши очі, перехилив голову на ліве плече й застиг.

А з правого плеча підводилась її голова, з диким здивованням дивились очі, впивалися, ширились жахом, дивуванням.

— Семене!.. Семене!!—дико скрикнула вона, хапаючи за плече.

Він скоса, напів розплющивши очі, глянув на неї, виплюнув із рота щось буре й безсило промовив:

— Я збожеволю сьогодні... Другі сутки болить зуб... Я розіб'ю собі голову... О-ох!!—страшно скрикнув він, хапаючись за голову.

Потім скажено схопив себе за губу й несамовито шарпнув раз, другий, вліво. З рота вилітав рев, грубий, дикий, горловий.

— Семеночку!.. Семеночку!..—шепотіла вона, ловлячи його руку. І дрижала вся.

Раптом стих. Зідхнув. Пильно глянув на неї, ніби впізнав, і жагуче, жадно обняв, схопив, злився, зашепотів щось нещадне, ридаюче, похапливе. Мені видно було його потилицю, а з-за неї її очі; вони дивилися злякано, здивовано, болісно приглушені чимсь несподівано незрозумілим і безмежно болючим.

І вмент він одірвався, одвернувся і знову підніс шклянку до рота. Набрал, схилив голову на ліве плече і, заплющивши очі, застиг. Мертве, страшне лице в рамці вовчка...

Вона ж стояла сама, покинута, біла, в широкому пальті, з жакливим здивованням. Стояла мертво й не сміла торкнутись його, не сміла взяти його від того маленького, гидкого, що реготало з нас і глузувало тут перед лицем Смерти й Любови.

— Семеночку,—ледве прошепотіла несміло, скорбно.

Безсило розплющив очі, виплюнув буре і, здавивши руками виски, захитав головою. І страшно між рук визирав його тупий, придавлений ніс і мертво-заплющені очі.

— О-ох!.. Я розіб'ю собі голову... Я розіб'ю!..
Вона гнівно стріпонулась. Гнівно схопила його руку, одірвала від лица, повернула до себе і... збезсиліла перед його мертвим, чужим, змученим поглядом.

— Семеночку!.. Любий... Я ж не маю часу... Сьогодні ж... Сьогодні востаннє... Востаннє... Ти чуєш?...

— Я чую... Я чую... Ох, чую, будь ти проклят!! Трижди проклят!! Я чую...

Він схопивсь за голову й забігав. Потім став наливав повен рот із шклянки, виплюнув і дико озирнувся.

— Клара!..

Хотів щось сказати, попросити, але впав додолу і, перериваючи ридання якимсь ревом, почав стукати лобом об підлогу.

— Боже! Семеночку!!

Вона підіймала його, тягнула, цілувала. Він обнімав її ноги й бивсь головою об землю.

І помалу затих, підвівся. Лоб і кінчик носа чорніли порохом, а очі були мокрі й на підборідді блищала слина, звисаючи бурою, тягучою павутиною на груди.

Хтось дуже шарпав мене за плечі. Я озирнувся. Якесь знайоме лице... злісне і злякане шепотіння.

— Слышите?.. Чхаю, чхаю... Січас тікайте... Пропав я!.. Я вас прошю... Ну, так ніззя ж.

Я не бачив, як вони розійшлись. Дозорець вивів її рівну, пряму, ніби пронизану током жажливого здивовання, з дикими очима.

Вчора його повісили.

Казав дозорець, що вивели з камери з пов'язаною щокою і пляшкою лікарства в руці.

І тепер десь лежить у мерзлій землі, з синьою

смугою на шиї, з видавленим язиком і з пляшкою в руці.

І з диким жахом дивляться згори на землю зорі.
...«І в безмежне, всевладнее море любови моєї
я прийму твої страждання... Що є дужче за кохання?».
Я ридаю.

РАБІНІ СПРАВЖНЬОГО

Рабині Справжнього

Ми страшенно й довго змагались. Одні, яких обидила Дійсність, доводили, що єдине цінне в життю—це Ілюзія, сон, уникання реального, що Дійсність—це бруд і страждання. Другі, які опеклись на Ілюзії, з піною у рота кляли облуди, мрії, всякий чад, який лише дурманить голову і збива людину з пантелику.

Доходило вже до лайки.

У куточку сидів один добродій з сумовитими ласкавими очима й весь час мовчав. Коли дебати дійшли вже до того, що ніхто нікого не розумів, добродій попрохав собі слова. Він якось так це зробив, що всі затихли й очікуючи подивились на нього. Він із тихою посмішкою озирнув усіх і сказав:

— А не думаєте ви, панове, що Дійсність і Ілюзія не так то вже й важні? Га? Може б ви згодились вислухати два епізоди з мого життя? Вони б вам, здається мені, показали, що єсть щось таке, чому Дійсність і Ілюзія тільки служать... Хочете вислухати?

— Просимо! Просимо!—охоче залунали голоси. Ми вже стомилися від суперечки й раді були спочинути від власного крику.

Добродій з сумовитими очима помовчав і почав:

— Ну, так слухайте.

Перший епізод трапився зо мною років шість-сім тому назад.

Я жив тоді в одному великому місті. Знаєте, мені здається, що великі міста викликають більше мрійности у людини, ніж село, або степ, або й само море. Море та степ викликають настрої, а мрійність—фантазія родиться тільки в великих городах. Це поети набрежали на городи, що вони вбивають фантазію. Неправда. Коли бачиш, як повз тебе проходить щодня сила різних облич, а кожне обличчя ховає в собі цілі століття, коли чуєш круг себе різнотонний гук життя, то найпоганенька фантазія починає ворухитись і по-своєму комбінувати все, що бачилось і чулось.

А ще як до того чоловік живе самотою, то й зовсім біда: комбінації складаються такі кумедні, що якийнебудь тихенький реаліст із семінарів аж жахнутись може. (Ви помітили, панове, що у нас найбільше жахливий, чистий і ціломудрений нарід—із семінарів?)...

А я жив зовсім самотою. Правда, товаришів у мене було багато, але... мабуть сами знаєте, що як більше товаришів, то менше приятелів. Особливо самотним почував я себе вечорами. Вечорами ж і фантазія моя особливо розходилась.

І знаєте, до чого, з рештою, розійшлась вона? Але... прощу вибачення, панове,—коли серед вас є семінари, то хай затулять вуха або, принаймні, зроблять вигляд, що червоніють, бо дуже боюсь, що зроблю їм прикрість своїм оповіданням. Уже?

Ну, так от до чого розгулялась моя фантазія: знайти жінку. Чекайте, чекайте, панове семінари, не робіть вигляду, що одтуляєте вуха, бо це ще не кінець. Я знаю, і ви шукаєте жінчину, ідеальну, високоморальну, чесну, чисту. Але

річ у тому, що я зовсім не чесної, не моральної й не ідеальної шукав, а просто жінчини. Ах, та почекайте ж! Я знаю, ви мені порадите піти на вулицю й купити, як іноді в скрутну хвилину й сами, грішним ділом, робите. Тихесенько, мовляв, собі вийти отак вечорком на вулицю, бочком так собі пробігти, соромливенько кашлянути, моргнути, трошки поторгуватись (але не довго, бо помітно),—і вся справа.

Ні, і не цього хотілось моїй фантазії. Я ж кажу вам, розійшлась вона до того, що аж самому чудно: їй неодмінно захотілось жінчини, яка б не купувалась і не була моральна. Ну, де ви такої візьмете? Бред, правда? Раз не продається, значить—моральна. Правда? А коли не моральна—то продається. А мені якраз хотілось не моральної. Просто химера розбещеної фантазії та й годі! Але що ти зробиш, як виникла й мучить? Серед товаришів моїх, правда, були семінари, але, каюсь, я не пішов до них за порадою і з огидою дивився, як вони торгувалися з жінчинами. Купуючи не на одну ніч, а на все життя (що звалось «женитись»), вони ставили умовою бути, перш усього, моральними—себто: все життя горіти жагою тільки одно до одного. На випадок недодержання контракту платиться неустойка муками сумління й карається осудом усіх семінарів. А семінари, панове, як відомо, страшенно непохитний, невблаганий, чесний народ: раз контракт зроблено, раз тіло твоє запродане—кінець: є жага, нема—на другого не заглядайся, не бажай і не смій бажати. І цілком слушно, мої панове, цілком слушно й справедливо: на те й контракт, на те й об'являється перед усіма, що от такі то й такі женяться. Інакше для чого ж це все? На сміх? Цілком згоджуюсь, панове, з семінарами!

Але мені все таки хотілось мерзлого в петрівку, хотілося знайти таку жінчину, щоб не продавалась

і, почувавши жагу любовців, без контракту, без примусу, вільно, доброхітно робила зо мною обмін цінностями й не вважала б цього ні моральним, ні неморальним. Як бачите, бажання просто дике, неможливе, продукт розпутньої, ненормальної фантазії. Ну, де ви візьмете у нас таку жінчину? Нісенітниця.

А тим часом фантазія моя просто не давала мені спокою. Отакі абсурдні бажання іноді найбільше допікають людині. Я думаю, це й семінари знають (наприклад, хоч би з того, що мають страшенне бажання весь світ перевести в секту скопців або, принаймні, оддати до них у семінарію на виховання).

Вечорами я вже просто не міг сидіти дома й завжди виходив на вулицю. Улиця ввечері—це зовсім щось інше, ніж удень. Вдень вона носить потоки трудової енергії, вдень вона заклопотана, хмура, серйозна; вона грюкотить, лається, спішить. А ввечері, особливо, як виходить на небо блідий від суму місяць, улица робиться задумливою, лагідною й сумовитою, як закохана вперше дівчина. Сміється тихеньким, приглушеним, хвилюючим сміхом, не грюкотить, не лається, а дзвенить піснею, музикою, шепоче щось у тіні темних з-піднизу і срібних зверху дерев. Не знаю, яку я більше люблю, але улица ввечері надавала мені тоді ще більш бажання знайти втір моєї дикої фантазії.

І я невимовно вперто шукав його. Майже під кожную хусточку й капелюшок зазирає: чи не глянуть сміливі, жагучі очі, чи не покличуть, чи не скажуть: «а! ось де ти, а я тебе шукаю так давно»... Мої ж зазирання різно приймали. Деякі хіхікали й соромливо одвертались,—мовляв, нас треба брати не зразу й обережненько; бо це ж річ така стидка й неморальна. Деякі прямо пропонували себе й одверто торгувались,—такі на знак цієї одвертої про-

дажності вимазували щоки в білий колір, губи в червоний, а брови в чорний. Траплялись і такі, які продавались не на вулиці, а з контрактом. Такі ходили строго, гордо, а коли я підходив до якоїсь такої й говорив їй «добри вечір», то вона так здивовано й ображено озирала всього мене з ніг до голови, ніби я їй сказав не просте вітання, а якусь неможливу й страшну новину, вроді того, наприклад, що всі семінари зчезли з лиця землі. Розуміється, я мусів почувати себе осоромленим і бурмотіти вибачення.

Але, вірите, від таких невдач моя фантазія ще більш розпалювалась. Лихо та й годі! Бувало, йду по вулиці, а сам і не пам'ятаю, куди повертати, де зупинитись, чого вийшов, куди йду. Стану, бувало, озирнусь і знов іду. А в голові історії одна за другою, одна чудесніше, дивоглядніше другої, та все з участю небувалої жінчини.

І от один час почав я ходити в один бульварчик на перехресті трьох улиць. Нічого надзвичайного на тому бульварчикові не було але я любив його через те, що повз його ходило багато люду. І затишно було там; дерева стояли щільно одно біля одного, кудлаті всі, старенькі, спокійні, алеї рівні, чистенькі.

Раз увечері моя фантазія розгулялась щось занадто, аж серце билось, наче я вже знайшов те, що шукав. Бувають такі хвилини, особливо як маєш двадцять літ, непокійну кров і не вчився семінарських наук.

Я довго сидів у той вечір на бульварчику. Вже публіка майже порозходилась, лави порожні були і блищали під світлом лихтарів. Один тільки я та дві, три парочки й були в алеї.

Раптом справа, якось несподівано, немов з-під землі, з'явилась висока, поважна жіноча постать і тихо пройшла повз мене. Я сидів у темному кутку,

далеко від лихтарів і не міг роздивитись обличчя її, але бачив, що постать направила на мене свої очі, уважно й спокійно обвела мене ними й пішла далі. Одягнена була у все чорне, голова замотана в чорний шарф, довге пальто, в руках торбиночка. Мені страшенно чомусь забилося серце, аж ворухнувся я, аж потягнувся за жінчиною, немов хотів бігти; але тут же спинив себе.

Жінчина пройшла кроків із п'ять і озирнулась. Озирнулась і...—чи мені здалось, чи справді так було—кинула головою, ніби кликала до себе.

Я схопився на ноги. Схопився і став. Що за чорт? Чи мені привидилось, чи справді поманила? Очі глибокі, темні, обведені темною смугою, смугою страждання або жаги. Лице бліде, біле, таємне. Вся постать поважна, горда, упевнена.

Ні, я помилився, це мені здалося.

Але я все таки пішов за нею, помалу, хвилюючись, нерішуче, а все таки пішов. Хто знає, може я й не помилився.

І дійсно, вона знов озирнулась. Тепер я виразно бачив: вона озирнулась і, здається, посміхнулась.

Та чи посміхнулась же? А може тільки так озирнулась, може злякалась мене, і коли підійду, озирне з ніг до голови й ображено здивується?

Я рішив іти за нею оддалік.

Хто вона могла бути? А! яке мені діло до того? У неї глибокі, темні очі, які кличуть сміливо, просто. Більш мені не треба знати.

Гм! А може вона сміється з мене, думає, що я—семинар, збираюсь купити, що не підходжу до неї?

На виході з бульварчика знов озирнулась, подержала на мені погляд і пішла вперед по вулиці.

Ну, тепер ясно, що вона веде до себе. Але, значить, вона та. Значить, це вже вона!

Сказати вам, що зо мною сталось, коли я виразно

поставив перед собою, що це вже вона неможливо. Передати те чуття здивованого захвату, побожності, які раптом пройшли по мені і стали в грудях, в палаючій голові, неможливо. Я йшов, як у чаду, радіснім, неймовірнім чаду за нею.

Ось вона повернула в якусь уличку. На повороті озирнулась—чи йду я. О, ще б я не йшов! Іду! Іду!!

Такого щастя, як у той вечір, коли йшов за важною, високою постаттю жінки в чорному пальті, я дуже мало пережив за своє життя, панове. Дуже мало. Справді.

Йшли ми, може, хвилин п'ятнадцять. В ці п'ятнадцять хвилин я пережив стільки, скільки не пережив у п'ятнадцять місяців. Я двадцять раз встиг уявити всю її з ніг до голови, всі будучі наші розмови, наш сміх, радісний, вільний, навіть її кімнату, затишну, чисту, з білосніжним ліжком, з мрійним лихтариком під стелею, напівсвітом і таємно-темними кутками, де на сторожі стоять духи кохання.

Перед невеличким будиночком жінчина раптом зупинилась, поманила мене головою, на цей раз уже зовсім виразно, і ввійшла в двері, трошки підждавши мене. За тими дверима було темно, а попереду чулась її хода.

Якісь сходи нагору...

Зараз вона вийме ключ, одімкне свою квартиру, прошумить поперед мене і стріне там... у тій кімнаті...

Ключа не вийняла, а просто одчинила двері, озирнулась і пішла. Знову темно... Зупинилась і стала одмикати двері... Клацав ключ і шуміло наше важке дихання... Від сходів, чи...?

— Сюди...—прошепотіла вона, одчинивши двері...

Я помацки ввійшов за нею.

Мабуть сходи були дуже високі... Я просто за-

дихався. Лихтарик не горів... Де ж вона?... Темно, якийсь чудний запах.

— Ну, та й стерва ж ця Дунька!—раптом злісно, хрипло вирвалось у когось у п'яті.—Кажин раз, сволоч, лампу мою заберуть!..

«Хто це?... Що це?... Тут хтось сидів?»

Заторохтіло сірниками, чиркнуло. Застрибали по стінах незграбні тіні. Передо мною, спиною до мене стояла тільки в о н а. Я швидко озирнувся. Нікого більше!

— Ну, підожди ж ти, сука, я тібе покажу!..—захрипіло від «неї».

Я захоловув... Щось страшно штовхнуло в голову, в серце... Ні, це не може ж бути!!

— І кажин раз! Мою заберуть, а свою покине. Світи їйо!.. Сволоч! О!..

Сірник погас. Застукало скло, чиркнув знову сірник, знову застрибали, захитались по стінах тіні, незграбні, дикі, великі.

Потім усі зупинились і застигли на одному місці. Вона розмотала з голови чорний шарф, скинула й недбало повернулась до мене.

Що?!!

Якесь широке, трухляве, намазане білим, лице, розплесканий, у пудрі, ніс, підведені, як у кловна, брови й очі... Брудновата пасмочка волосся.

Я став весь важкий.

— Ну, мілашка, роздягайся... Що стоїш?..

І вона, недбало і цинічно обнявши мене, байдуже одійшла до ліжка, швидко роздягаючись.

— Боже! Що ж це?

Я приголомшений дивився круг себе.

Кривий умивальник... На ньому лямпочка з склом, заліпленим пригорілим папером... У мисці в брудній воді—шкарлупи цибулі, долі—ночний горщик... Пара цікавих прусаків... Стіни з якимись безглуздими

крикливими картинами. На столі тарілка з недоїденим оселедцем, пляшка від пива, шматочок хліба...

— Що ж ти стоїш?—крикнула вона здивовано.

Я перевів очі на неї. О, боже! Вона стояла вже в одній сорочці, брудній, подраній на животі, в якихсь плямах... Великий живіт випинався і видно було, як хилитався, мов тісто; ноги сіріли й на них синіли сліди від линючих панчіх.

А ліжко? Скривлене, з зсунутою на край брудною подушкою, без ковдри, оголене, завжди готове, з слідами її професії, убоге, огидливе ложе бідности, куплі й продажу жіночого тіла...

— Ну? Скарей же, ціпка, скарей! Некада. Нада ще разок вийти на бульвар...

І вона лягла, велика, незграбна, м'яка, як великий шматок тіста. Лягла з нудною діловитістю, з страшною байдужістю.

— Ну? Чого ж ти прийшов? Стоять?

Я шарпнувся, дрижачими руками вийняв гаманець і кинув їй карбованця. Вона, підвівшись, здивовано дивилася на мене, а з сорочки вилились і звисли сірі, тістяні груди. Карбованець упав на живіт і наче вгруз у нього.

— Самашедший какойсь!—вражено дивилась на мене, шукаючи рукою монету.

Ноги винесли мене на сходи, на вулицю й зупинились.

Мені хотілось сміятись, божевільно, дико сміятись!

Бліде, таємне лице з скорбними очима... Напудрений ніс і брови паяца... Мармурова чистота!

Ха-ха-ха-ха-ха!!

Сміх душив мене. Хотілось виривать його шмаками з грудей і шпурлять ним у цей місяць, у небо, у вікна спокійних, поснулих; хотілося впасти й битися грудьми, сміхом об землю, щоб повискакували спокійні, поснули і, з наїженим від жаху волоссям,

подивились на Дійсність, на велику товсту бабу Правду з тістяними грудьми і лицем паяца...

На!!!

Я озирнувся й харкнув їй у лице, в її наглі, жорсткі очі.

Н-на!!!

Я цілком широко плюнув тоді, панове, в морду Дійсності.

А проходячи повз бульварчик, мало не став на коліна й не поцілував те місце, на якому ясно уявив, що це вона. Хіба, панове, я не мав рації так зробити? Хіба та Ілюзія не дала мені Р а д о с т и, а Дійсність—С т р а ж д а н н я? Хіба я не був щасливий ті п'ятнадцять хвилин? Хіба не реально я почував у себе в грудях захват, побожність, радість? Хіба не все одно, хто прислужився моїй Радості: Ілюзія чи Дійсність?

Я бачу, дехто посміхається,—хіба можна рівняти цю стару, брудну бабу-Дійсність до юної, чистої, красуні-Мрії? Але pozwolte мені, панове, розказати вам другий випадок зо мною, щоб показати, що я їх не рівняю й не маю потреби рівняти.

Ви слухаєте?

Добре.

Другий випадок зо мною трапився років через чотири після першого. Уявіть собі, я не кинув навіть після того своєї фантазії. Правда, на вулицях уже не шукав, але до кожної жінки придивлявся всею душею.

І, можете уявити, знайшов! Як, де—це зараз не цікаво, одним словом знайшов і вона стала моїм товаришем, другом, коханою. Звалась вона Ольгою.

Ми прожили з півроку щасливо, так щасливо, як, може, семинари й не повірять.

Але один раз на нашій дорозі трапилась одна жінчина, якій я подобався. Вона ні за що не ві-

рила, що жінці без символістичних церемоній можна надовго вдержати біля себе мужчину. І, очевидно, поставила це довести на мені. Людина вона була завзята, з себе гарна і з тим одчаєм, який являється після якогось злочинства над мораллю. Йй, мовляв, було все одно,—все одно семинари осудили її, людина пропаша, отже—не вважай ні на що.

І от стала вона провіряти. Певних і бажаних наслідків вона не добилась, а все таки зробила те, що Ольга в один день зникла, лишивши мені записку, що не хоче зв'язувати мене. Це була для мене така несподіванка, що я в тойже день, як з'явилась у мене експериментаторка, вигнав її з такою люттю, що вона навіть виїхала з того міста зовсім.

Я довго шукав Ольгу, але найти не міг. Партійні справи хутко витягнули мене з того города; я виїхав в інший, потім опинився в тюрмі, просидів місяців три і виїшов на волю.

Знову почав шукати, але не знаходив. Шукати, правда, дуже і не можна було, бо був дуже гарячий час, тоді й партійних робітників не вистарчало для всіх потреб. Все ж я кожную вільну хвилину вживав на те шукання. І от у той же час стала ходити чутка, що в тих місцях працює за шпика одна жінка, робітниця Феня. Казали, що вона дуже гарно одягається, заводить з революціонерами амувні інтриги й таким способом випитує та висліджує все, що їй треба.

Я, власне кажучи, спочатку тій чутці жодної віри не надавав, вважаючи її за звичайний об'яв шпикоманії товаришів. Але потім мусів змінити свою думку.

З деякого часу я почав помічати, що за мною вечерами часто ходить якась жінка, досить струнка, гарно одягнена, з густим вуалем на лиці. Мене не зачіпає, навіть робить вигляд, що не зверта ніякої

уваги на мою особу, але видно, що знає кожний мій крок.

Я почав задумуватись і, навіть, вірити в існування Фені. Це було дуже неприємно. Став я стежити за нею, чого вона, власне, хоче від мене. З тюрми я вийшов недавно, особливого нічого не зробив ще. Хоче по мені добратись до більш цікавого осередку? Мабуть. Але чому ж не знайомиться зо мною? Чекає з мого боку перших заходів?..

Хитро, але занадто вже. Знайомитись мені не було жодного бажання. Я рішив пожити якийсь час тихо, ухилившись од усякої партійної роботи і дати їй змогу переконатися, що від мене вона рішуче нічого не здобуде.

Одсунувся і став жити тихенько. Майже ні з ким з товаришів не бачився, навіть найближчого свого товариша бачив дуже рідко й через те дуже таки нудьгував.

Але Феня все таки не одставала й раз-у-раз з'являлась на тих же місцях. Це мене почало дратувати.

«А, будь ти проклята!»—раз страшенно розсердився я й рішив плюнути та переїхати в друге місто, перемінивши пашпорта, перекрасившись і, взагалі, набувши вигляд цілком іншої людини.

Це мені остільки добре пошастило, що навіть Петро, мій найближчий приятель, не впізнав мене, поки я сам не признався до нього.

З його ж допомогою я втік із того города і, оселившись у другому, зараз же по саму шию вліз у роботу. Петрові ж доручив шукати Ольгу і, як тільки виявиться хоч якийсь слід її, дати мені зараз же знати. Петро гаряче пообіцяв.

В новій організації і взагалі у всьому городі мене ніхто не знав раніше і, навіть, товариші думали, що я живу по своєму власному пашпорту і дійсно звуся Іваном Березовським. Я дуже радий був тому.

І от, уявіть ви собі: місяців через два я якось озираюсь, ідучи по вулиці, і бачу, як у чиїсь ворота хутко ховається жіноча постать, схожа на Феню! Мене так і кинуло в холод. Це вже не спроста! (А роботу в цій організації я взяв таку, що менше картини й не жди).

«Ах ти ж, подла морда! Ну? Знайшла таки!» думав я. І страх, і лють мене взяли. Ну, що його робити? Раз вона мене так і м знайшла, то сховатись мені вже неможливо. Що робити?

Не пішов я вже й по справі своїй, вернувся додому, сів і сиджу. В квартирі повно «матеріалу»— «чистить» і не беруть.

Знає вона, де я живу, чи ні? Давно вже слідкує, чи тільки сьогодні напала на мене?

Як дізналась вона, що я тут? Як упізнала? Від кого? Сама чи хтось сказав?

Розуміється, на всі ці питання одповісти я не міг.

Нудьга мене взяла, страшенна нудьга. Днів два я нікуди не виходив, а товаришів сповістив, щоб до мене не ходили й мене не ждали якийсь час—небезпечно, мовляв.

І все ходжу по своїх двох кімнатах та думаю. І, нарешті, придумав. Одягся, поклав бравнінга в кишеню й вийшов на вулицю.

Феня вже ходила проти дому, де я жив, на другому тротуарі. Вона була в іншому вбранні, але я зразу впізнав її. Я просто став прямувати на неї.

Але вона, помітивши це, спокійно, не хапаючись, наче скінчивши прогулку, підійшла до візника, сіла на нього, щось сказала й поїхала, промайнувши під самим носом у мене. Маєте!

Я скажено здавив рукою револьвера в кишені, зціпив зуби й вернувся додому.

Що робити?

Ще більша нудьга обхопила мене. Тікати знову.

Яка рація? Що допоможе? Єдиний рятунок—убити П. Зазнайомитись, завести кудинебудь і вбити в той же вечір.

Але як це зробити? Вона, видно, має це на увазі, коли тікає.

Звернутись за поміччю до товаришів? Але чи маю я право втягувати їх у цю справу? Коли вона прослідила мене, то, значить, і товаришів прослідила, значить і їх буде берегтись, значить, і вони нічого не допоможуть. А як не прослідила якого, то хіба я знаю якого? Хіба я знаю, чи не заберуть його, як тільки він підійде до неї?

Та й коли це зробити? Може в цю вже ніч придуть за мною?

Боронитись чи здаватись без бою?

Всю ніч я не спав і ждав «гостей». Задзеленчить дзвінок до дворника, я скоплюсь, замираючи слухаю і жду. Ні, не до мене.

Знову лежу, не сплю і слухаю.

Так усю ніч.

Вранці я рішив звернутись до товаришів. Але, напившись чаю, заспокоївшись трохи, знову лишив цю гадку. Над вечір не витримав, схопив пальто й хотів бігти, але знову роздумав і зостався. А може все це тільки здається мені? Може ніякої Фені тут немає?

Пам'ятаю, я був як божевільний. Злість, нудьга, лють душили мене. Голова від безсонних ночей горіла.

«Ех!—пам'ятаю, вибухла в мені постанова.— Що буде, то буде. Так далі неможливо. Стріну на вулиці, тут же вбиваю. Годі!»

Схопив капелюх, пальто, бравнінг і вискочив на вулицю.

Її не було. Пройшов квартал, другий, озирнувся, вернувся, знову пішов уперед—нема.

Став дихати трохи спокійніше.

«Може справді все нісенітниця?»

Навіть соромно трохи стало.

Коли—зирк! Попереду, в воротах якогось великого будинку, виткнувся краєчок її капелюха. Пам'ятаю, в мені страшно замерло серце. Але я навмисне одвернувся, зробив найбайдужісінький вигляд і тою ж ходою пройшов повз ворота, не дивлячись навіть у них. Був якраз невеличкий дощик, я підняв комір пальта й пішов далі, не озираючись і не хапаючись.

Вечір темний був, прохожі спішили додому і дедалі ставало їх менше та менше. Я все йшов, не озиралючись і не знаючи, чи йде вона за мною, чи ні.

Може передала другому шпикові й той під виглядом хоч би того добродія з парасою іде оце?

На розі одної вулиці, ніби спіткнувшись, я хутко глянув назад. Далеко виднілась на мокрому тротуарі жіноча постать.

Але чи вона?

Я хутко завернув за ріг, перебіг улицю і сховався в якийсь двір, виглядаючи на вулицю в щілину фіртки.

Довго ждав і вже хотів виходити, коли на тім самім розі з'явилась вона і стала пильно озиратись.

«Ага!—злорадісно думав я:—Щукай, шукай серце, ось зараз ти знайдеш щось!»

Жінка рішуче повернула вліво, в ту саму вуличку, де сховався я, і пішла по другому боці.

Я почав хвилюватись: що робити? Вийти, піти за нею і вистрілом у спину вбити її? А як вона помітить і сховається, або підніме крик і не допустить до себе та ще й арештує?

Чи зробити вигляд, що не помітив її, йти по другому боці, не озиратися й завести в якусь безлюдну вулицю, потім зразу, несподіванно обернутись до неї, підбігти й тоді?

Я рішився на останнє.

Говорю ж вам, я був майже божевільний від усього того.

Я швидко вийшов із двору, знову підняв комір пальта і, як людина, що кудись спішить, заклопотана справами й цілком заглиблена тільки в них, пішов за Фенею.

Вона йшла прудко й часто озиралась. Спочатку, мабуть, не помічала мене, але, коли я наблизився вже дуже близько, раптом зупинилась і нерішуче, видно, гляділа на мене. Але я пройшов, не повертаючи голови, не подаючи ніякого знаку, що мене щось цікавить, нахилив низько голову, немов пірнув весь у свої міркування.

Скоса подивляючись все таки на неї, я бачив, як вона помалу, ніби не довіряючи мені, обережно рушила за мною.

План удався!

Я ще з більшим заклопотанням засунув руки в кишені і йшов так само вперед, не озираючись і ні на що не звертаючи уваги. Вуличка була маленька, з одноповерховими будиночками, немошена, брудна. Прохожих майже зовсім не було, лихтарі стояли один від одного так далеко, що в просторі між ними було зовсім темно. В одному з таких просторів я намислив покінчити з нею. Спочатку ледве позбавити ходи, потім поправити щонебудь коло черевика, далі зразу повернутись і побігти прямо на неї.

Серце мені билось дедалі, то дужче, але рука, пам'ятаю, почувалась твердою, залізною, непохитною.

Один раз я знову спіткнувся, щоб подивитись, чи йде вона.

Ішла!

«Так-так, голубко, йди, йди!»

Я став іти тихіше. На вулиці ні душі не було.

Десь гавкала собачка. Накрапав дощик. Потягнувся довгий тин чийогось саду.

«Це добре!—думає я,—з цього боку, значить, безпечно».

З її боку були будиночки, але ставні так щільно затуляли вікна, що хатки здавались вимерлими й безлюдними.

Я зупинився, нагнувся і став ніби зав'язувати шнурок коло черевика. А сам з-піднизу пильно дивився назад. Вона йшла, не зупиняючись і була недалеко від мене. Очевидячки була певна, що я не впізнав її й не думаю про неї.

Зав'язавши шнурок, я пішов знов уперед.

Але недовго йшов. Щось ніби штовхало мене, шарпало за серце, серце замирало, весь я хвилювався.

І раптом, немов з чужої чиєїсь волі, зразу повернувся й хутко пішов назад.

Жінка не зупинилась, але, мені здалося, ніби припинила трохи ходи. Я перебіг уличку й попростував прямо на неї. Вона зупинилась, потім повернулась і хотіла бігти назад.

— Сті-йй!!—закричав я несамовито.

Крик був такий дикий і чужий мені самому, що, пам'ятаю, аж я злякався.

Жінка зразу стала й повернулась до мене.

Я витяг револьвера й біг на неї.

Ось зовсім близько. Жде.

«Стрілять, чи ще ближче?»—мигнула думка.

І —підняв уже руку, коли жінка раптом здригнулась, жажнулась, крикнула і знайомий зляканий голос так і вдарив мене по нервах:

— Грицю! Чекай!!

Я аж кинувся назад: що таке?! Хто це? Як??

Жінка підбігла до мене, судорожно обняла й тут же, на вулиці, стала жагуче, нервово цілувати мене в очі, щоки, в комір пальта,

— Оля??—врешті зміг я заревти.

Це була Ольга.

Говорити, панове, про мою радість я, розуміється, не берусь, можете сами собі уявити. Скажу тільки, що вона висліджувала мене весь час, як розійшлись ми, бажаючи знати, як я живу й чи люблю яку іншу. У всьому їй допомагав Петро.

Отже, Феня і ввесь тяжкий, гидкий кошмар—була тільки Ілюзія. З щирою огидою й гнівом я в той же вечір плюнув їй у пику, а Дійсність од всеї душі обняв і розцілував.

Таким чином, мої панове, звідси виходить така мораль: єсть щось більше і за Дійсність і за Ілюзію, щось єдино-справжнє, якому служить усе. І на мою думку, панове, зветься воно Чуттям життя. І коли Ілюзія чи Дійсність служать йому погано, ми лаємо та плюємо на них; і від усеї душі вітаємо та цілуємо, коли догоджають. Отже слава всьому, що на радість Життю і ганьба поганим слугам його, як би вони не звались—чи мрія, чи калоша!

Добродій замовк. Після того піднялася ще більша суперечка, але він хутко десь зник.

ЗАПИСНА КНИЖКА

Записна книжка

Тікати було вже нікуди: поперед нас слалось рівне й безкрає поле, а позаду з села гналась ціла юрба люду. Попереду всіх біг стражник і кричав:

— Ге-ей! Ану, гей там! Підожди!

І вимахував над головою в себе рукою так, ніби поганяв волів.

— Зупиняємось?—безнадійно спитав мене Антип.

— Зупиняємось.

Ми зупинились. Антип вирвав стеблину жита і, покусуючи її, дивився до села на погоню. І погляд йому був понурий та блискучий, як промінь сонця з-під чорної навислої хмари.

— «В калосі?»—посміхнувся я до нього.

Власне кажучи, смішного в нашому становищі було мало. Найменше, що з нами могло статись, це те, що нас поб'ють, зв'яжуть і поволочать в повітову тюрму.

Антип теж похмуро посміхнувся.

— Бач, я казав, що треба з вечора виходити із села.

— Де твої проклямації?—живо перебив він,— ховай у жито! Швидше! Сядем обидва, ніби стомились...

Ми помалу сіли під житом. Я витяг з-за пазухи пак проклямацій, які zostались у нас ще на одно

село, і, не одвертаючись од жита, вирив руками ямку, поклав туди пак і засипав землею. Наверх натрусив трави.

— Так...—скоса озирнувши мою роботу, промовив Антип.

Погоня наближалась.

Поранкове сонце стояло над церквою й ще не встигло випарити всю росу й вона, як сльози дитини, що тількищо плакала, невинно і зворушливо блищала в траві. Прощай, россо!

Потім я підвів голову. Погоня вже недалеко була, але бігла тихше. То підйдуть, то знову побіжать. Стражник одною рукою придержує шаблю, а другою широко махає то взад то вперед, немов одбивається від когось позаду. Іноді озиравсь і щось казав дядькові, який біг зараз же за ним. Трохи оддалік бігли ще люди, а коло них купа дівтори.

Антип похмуро кусав стеблину й чудно бігав очима навкруги, немов шукав чогось.

А я нічого вже не шукав. Чого там дурно тратити сили, пускайся на дно та й усе.

Ось зовсім близько. У стражника руденька борідка, очі напружено, гостро втоплені в нас. На грудях у такт підстрибує шнурок від револьвера. Лице червоне, задихане.

Раптом Антип стріпнувся, повернувся до мене і швидко зашепотів:

— Слухай: я хочу спробувати одну штуку. Старайсь робити, як я. Чуєш? Я хочу...

Але докінчити не встиг. Перед нами вже стояв стражник і, трудно дихаючи, розглядав нас. З-за плеча його виглядало злякано-зацікавлене лице дядька.

— Ну, вставайте! Ходім!—суворо хитнув головою стражник.

Я не рушився, ждучи, що робитиме Антип.

Цей помалу підвівся, став на свої довгі, тонкі

ноги й почав мовчки розглядати стражника. Пильно, серйозно, з виразом поважності. На лиці ніякого замішання, хвилювання. Нарешті, зупинившись на лиці злегка здивованого поліціанта, спитав:

— Ти—чин сельской полиции, голубчик? Не правда ли?

«Чин сельской полиции» ще більш похмурився.

— Ну, то що? Ну, ти, вставай!

Я теж устав.

— Куда же ты зовеш нас идти? I зачем остановил нас?—спокійно, з цікавістю запитав Антип.

— Зараз побачите! Ну, марш! Данило, ставайте збоку. Та глядіть, як що, так ломакою прямо по голові...

У Данила в руках справді була паличка, яку по справедливості інакше й не можна було назвати. Він став коло мене і, косо позираючи, наготовив свою зброю. Почувалось, що людина на своїм віку не бувала часто в такім становищі. Взагалі Данило нічого абсолютно страшного з себе не уявляв. Мав собі великий ніс, але він був задертий догори, ніби весь час зазирає до своїх товаришів, кругленьких карих оченят. Борода скудовчена, губи злегка одвислі. Вчувалось, що людина ця, коли її про щось запитати, наперед трохи подумає, потім питає: «Як кажете?», а тоді вже одповідь вам щось таке, про що ви сами давно знаєте. Але ломаку держав серйозно й уважно.

— Ну, рушай!—шарпнув стражник за рукав Антипа.

Антип зробив строге лице.

— Позволь, милый человек, так нельзя... Как чин полиции, ты должен объяснить людям, почему останавливаешь их. Это во первых. Далее: исполняя ответственную обязанность охранения порядка и тишины, и при том, будучи е... е... конфиденциально

приставлен к исполнению существующих законов Российской Империи, ты должен не нарушать оные, а наоборот, поощрять и подавать пример. Понял?

І Антип навіть витягнув перед своїм довгим блідим носом палець і хитнув повчаюче головою.

Лице Данила стало виявляти наплив, очевидно, несподіваних переживань. Очі йому поширились і забігали то на нас, то на стражника. Губи ще більш одвисли.

Але я був також здивований: при наших мужицьких штанях, свитках, чоботях і т. і. російська мова якраз було те, що могло нас цілком затокмачить у «калошу».

На стражника це, дійсно, зробило відповідне вражіння. Він озирнув нас, потім хитнув до Антипа головою й коротко сказав:

— Покажи пашпорт!

Я понуро стис губи й одвернувся. З цього йому й треба було почати.

— Паспорт? Вот это—правильный твой вопрос,— похвалив Антип.— Да... так именно следовало и начать. Но без грубостей, вежливо, строго. Да... Но тебе мы все таки не покажем... Тебе нельзя. Исправнику, становому еще можно, но нижние чины не могут смотреть...

Тим часом надбігла друга частина погоні: дядьки й дівтора. Дівтора зараз же поховалась за ноги дядьків і визирала з-за них, як із-за дерев.

Дядьки шепотілись і поглядали на нас. Всі сопли від швидкої ходи.

— Ну, када так, так марш! Нічого тут!—хитнув рішуче стражник головою.—Рушайте, Данило!

— Подожди, не торопись...—поважно простягнув руку до Данила Антип і повернувся до стражника:—еще раз спрашиваю: по какому поводу ты позволяешь себе останавливать прохожих на дороге.?

— Семенюк!—раптом підняв голову стражник до дядьків.—Ето вони?

Серед голів одна посміхнулась, хитнулась і промовила:

— Вони самі... Отой, нижчий, кидав до мене, а вищий у церкву...

— Что «кидав?»—здивовано спитав Антип.

Я теж непорозуміло дивився навкруги.

— Уже забули?—добродушно посміхнулась голова Семенюка.—Бамажечки... З красними печатями... Прокламації...

Всі гостро дивились на нас.

Але якби ці дядьки разом із стражником раптом перевернулись в Китайську депутацію, що нас закликала б на царство до них—на лиці Антипа не виявилось би більшого здивовання, ніж тепер. Ні страху, ні ніяковости, а тільки здивовання. Видно, що чоловік усього сподівався, але проклямацій...

Він глянув на мене, на стражника, на дядьків. Я теж глянув на нього, на стражника, на дядьків.

— Как ты сказал, мужичок?—нарешті вимовив Антип до Семенюкової голови.

— А так, як чув...

— Прокламации??

— Атож...

Антип глянув на мене, я на нього.

— Ви что-нибудь понимаете, Ксенофонт Сократович?

Чого йому спало на думку так історично прозвати мене, я не мав часу ні думати, ні дивуватись, але стиснув плечима і промовив:

— Нічого не понимаю... Диоген Эмпедоклович!

— Странно... Очень странно... Так, значит, в вашей деревне эту ночь были разбросаны прокламации?

Стражник пильно дивився на нього. Але Антипові

ніколи було займатись переглядуванням з якимось нам стражником.

— Отвечай же, когда тебя спрашивают?—нетерпliche й строго крикнув він.

— Та ти што кричиш? Диви, сволоч. Лазить тут, приставляє всякі манери та ще й... Ступай січас! Данило, тягніть того!

Данило несміло взяв мене за руку. Я строго глянув на нього й він пустив її.

Стражник чогось почував себе страшенно розсердженим, навіть ображеним. Але Антип мовчки строго дивився на нього й не рушавсь. Потім помалу повернувся до здивованих голів дядьків і, найшовши гостреньке, добродушно-іронічне лице Семенюка, уважно і строго спитав:

— И ты, значит, утверждаешь, что мы разбрасывали прокламации?

— Атож... Утверждаю...—насмішкувато хитнув Семенюк головою.

— Своими глазами видел?

— Своїми. Не позиченими.

Говорив він упевнено, але на нас чекаюче-пильно дивилось декілька пар серйозних очей.

— Хорошо. Твоя фамилия Семенюк? Ксенофонт Сократович,—поважно і строго повернувся до мене Антип,—запомните: вот этот крестьянин с пепельной бородкой и...—він знов пильно озирнув Семенюка,—и серыми глазами называется Семенюком.

— Ну, то що буде?—посміхнувся Семенюк, але по лиці йому пробігло щось тривожне. Він глянув на стражника, на Данила, на нас.

— То будет,—різко і сторго повернувся до нього Антип,—что бывает тем, кто дает фальшивые показания. Ты этим отвлекаешь начальство от настоящих преступников. Ты—укрываешь их! Понял? Ну, идем в деревню.

Більше об'яснитись він не хотів. Справа виявлялась настільки серйозною, що він мусів поспішати в село.

Він пішов. Потім несподівано повернувся до стражника і сказав:

— Ты хоть и груб, но службу свою исполняешь хорошо. Молодчина... Ксенофонт Сократович, у вас есть папиросы?

Я вийняв цигарки, ми зупинились і закурили.

Погоня наша переглядалась. Стражник пильно й похмуро позирав на нас. Похвалу Антипову він вислухав мовчки, не посміхаючись, тільки скоса подивляючись то на мене, то на Антипа.

Власне кажучи, я стільки ж розумів тепер Антипа, як і вся погоня. Хіба що одні хлопчики ні в чому не сумнівались і твердо були переконані, що спіймано щось страшне. Тому радісно бігли поперед нас, підтягували нашвидку штанці і кричали:

— Піймали! Піймали!

Йшли всі мовчки. Часом Антип повертав до мене своє виточене, сухувате лице з блідим носом і говорив щонебудь заплутане, де часто попадалось ім'я губернатора або поліцмейстера. Говорив заклопотано, щось міркуючи про них, турбуючись, що не зможе сповістити їх про щось.

Сторожа наша прислухалась до наших слів і Семенюк шептався з дядьками, йдучи позаду.

Степ хвилями біг до краю неба й тихо шелестів зелено-сивим колосом. Часом поважно й ліниво, ледве ріжучи повітря, пропливав над нами ворон і зникав у блідо-синій далині. На нас не звертав ніякої уваги—мало чого люди між собою не виробляють, у нього своя мета. Я довго проводжав його очима.

В селі нас ждали. Біля воріт, на порогах хат, на перелазях стирчали людські голови і, не зводячи очей, повертались за нами. Часом перегукувались

з погонєю й робили деякі уваги, які торкались більше деталей нашого арешту, ніж провини.

Так, наприклад, один дядько з вилами в руках пильно обдивився нас, потім заклопотано звернувся до Данила і спитав:

— А сіль є?

Данило й я подивились на нього. У Данила очі стали кругліші.

— Яка сіль?

— А на хвіст сипать...

Стражникові не подобались його питання.

— Одойді вон!—сердито крикнув.

Дядько зупинився, пропустив нас, підморгнув заднім на стражника й не пішов далі.

Мені він подобався. Подобалось, як він поглядав на нас. Правду кажучи, такі погляди попадались частенько. Але стражник чогось почав хвилюватись, якимось підрівнявся і, коли Антип зупинився, щоб поправити щось коло чобота, сердито, роздратовано закричав:

— Ну, скарей там!.. Довольно манери приставлять!..

Антип підвівся, мовчки, здивовано подивився йому в лице, потім тихо й повчаюче промовив:

— Это чин полиции так позволяет себе? Нельзя. Нельзя так.

— Ну, базікай там! Іди говорю!—чогось надзвичайно злісно крикнув стражник. — Тоже в разговори ще... От я тобі покажу разговори...

І додав таку лайку, від якої Антип маментально зупинився, подивився на стражника, потім повернувся до мене й коротко спитав:

— Слыхали?

— Слыхал...—буркнув я.

Антип більше нічого не сказав. Рішуче і строго попрямував далі. Лице виявляло непохитність.

Але я йшов, похиливши голову. Мене брала до-сада; ішов би вже мовчки, ні, треба ще на сміх себе виставляти.

У волості нас теж уже ждали: з вікон виставля-лись голови, а коло дверей ганку товпилась ціла юрба люду. Всі вони, розступившись, дивилися пря-мо нам у лице й дехто хмуро мовчав, дехто посмі-хався, більшість же голосно і з страхом цікавилась пійманими «жуліками».

Ввели в «присутствіє». Там уже теж був народ.

— Ну єсть! Споймали!—хмуро проговорив страж-ник.—Давайте, старосто, понятих, нада січас їх до справника.

Коло столу стояв невеличкий дядько з коструба-тою головою й рідко розставленими очима. Пло-хенький піджачок, ситцева сорочка під жилеткою, вигляд заклопотаности, забитости. Так і уявляється, що прийде цей дядько додому, а дома лазить голод-на, писклива дівтора чіпляється за чоботи, каню-чить, жінка лається, а коло порога стоїть уже соць-кий і кличе «до начальства». Через що його вибрано на старосту—невідомо.

— Так оце ті?.. Ага...—бігаючим поглядом озир-нув нас цей староста.—Ну, так що ж?.. Як понятих, то й понятих... Ану, хто за понятих?—задер він го-лову до юрби.

Але тут умішався Антип. Він ступив трохи вперед і ввічливо, але спокійно й навіть строго звернувся до старости:

— Подожди немного... Значит, ты староста?

Староста здивовано глянув на нього.

— Ну, я... То що?

— Хорошо. Пока ничего. Значит, это ты отдал приказание задержать нас на дороге?

Тон був такий, що мимоволі староста одповів:

— Ну, хоч би й я, так що?

— Ничего. Продолжайте свое дело.

І Антип спокійно замовк.

Староста непорозуміло дивився на нас.

— Так що ж буде з того, що я? Ну, я, так що?

— Ничего, ничего...—заспокоюче промовив Антип і чудно посміхнувся.—Вибирайте поняття і отсылайте нас к исправнику... Мне только нужно было удостовериться, кто в этом виноват, ты или стражник. Продолжайте.

І звернувшись до мене, прошепотів:

— Не стій же таким опудалом. Підгравай. Діло йде.

При цьому вираз лица йому був солідний, спокійний, ніби він ділився зо мною якимсь важним служебним спостереженням.

Я хитнув головою.

Староста і стражник теж щось шепотіли між собою.

— Виноват!—раптом знову звернувся Антип до них. Вони обоє зараз же озирнулись до нього. Юрба тихо шушукалась.

— Виноват. Я хочу вас спросить: можете ли вы нам дать точное і ясное представление нашей вины, за которую вы нас арестовали?

Староста не зрозумів.

— Що кажете?

— Я говорю, можете ли вы сказать, за что нас арестовали? Если хотите—отвечайте, не хотите—не нужно. Но предупреждаю, вам же хуже будет, если не ответите. По закону вы обязаны отвечать.

Про те, щоб спробувати оправдуватись або дати їм зрозуміти, що вони помилились, він навіть не згадував.

— Защо арештували? А за те, що бунтуєте народ. Прокламації підкидаєте людям.

— Свидетели есть?

— Та що ви йому базікать там даєте?—раптом зачувся позаду густий обурений голос.—Він їм баки забиває, а вони роти пороззявляли! В мордяку йому, сукиному сину, та й уся розправа!

Ми всі озирнулись. В кутку стояв високий, гарний дядько з чорною пишною бородою й сердито на-супленими бровами. Одягнений був добре, очеви-дячки—сільський багатій.

Антип ніби не розібрав, звідки йшов голос. При-жмуривши очі, він водив ними по юрбі. Нарешті, наглядівши багатія, аж перегнув до нього голову і з спокійною погрозою спитав:

— Это ты, кажется, сказал?

Багатій ще більш розсердився.

— А ти на кого це тикаєш? Халамидро! Я тебе як тикну тут, так аж ногами вкриєшся!

— Та бить їх!.. Чого там! У мордяку!—зачулись за ним сердиті голоси з юрби.

Антип вирівнявсь і, ніби нічого не чуючи, строго, коротко кинув до багатія:

— Как фамилия?

Ніхто, очевидячки, нічого подібного не ждав.

Всі притихли і стали переглядатись, хто з усміш-кою, а хто з непокійним непорозумінням.

Але багатій аж почервонів весь.

— Та ти хто такий, що хвамілії спрашуєш?! Твоя як хвамілія.

Антипове лице ще більш стало холодним, невбла-гано-грізним.

— Не хочеш сказать? Хорошо. Староста, ты за это отвечаешь отдельно. Это ты заметь себе... А те-перь...

Він помалу, поважно і з таким виглядом, який ясно говорив, що він не хотів, але примушений це зробити, підняв руку, засунув її за пазуху й уро-чисто, повагом, вийняв свою... велику записну книж-

ку, в якій вів рахунок своїм видаткам і прибуткам. Так же помалу розгорнув її, витягнув олівець і звернувся до багатія:

— Еще раз спрашиваю: как твоя фамилия?

Як тільки в руках Антипа з'явилась книжка, в «присутствії» раптом стало надзвичайно тихо, Посмішок уже не виднілось. Очі всіх, як головки булавок до магніту, повернулись і вп'ялись у книжку. Староста то бігав стурбованим поглядом по «присутствії», то знов зупинявся на книжці. Видно, рішуче був збитий з пантелику. Стражник непокоїно заворушивсь, обсмикнув свою казенну сіру сорочку і взявся рукою за шаблю, ніби хотів стати «смирно».

А багатій з червоного зробився жовтим і очі його були вже не сердиті, а немов злякані, немов знепокоєні.

Всі стояли, як загіпнотизовані.

Я зрозумів, що треба кувати залізо, поки гаряче. Враз схопився, озирнувся, підхопив табуретку й підставив Антипові.

— Извольте присесть, Диоген Эмпедоклович. Может быть чернила подать вам?

— Да-а... Чернила би лучше...

Я з готовністю кинувся до столу, схопив з нього все й одною рукою подав ручку, а в другій став держати чорнило.

Він помалу умокнув ручку й наготовився писати.

— Так не желаешь сказать своей фамилии?— повернувся до багатія. Той ворухнувся, але я не дав йому нічого сказати. Швидко повернувшись до Данила, що стояв біля мене зо зляканими, витріщеними очима, з ломакою, я зробив строге лице й хутко крикнув:

— Как фамилия этого черного? Скоро!

— Клим Сидоренко!— машинально випалив Данило, широко дивлячись на мене.

— Климентий Сидоренко, Диоген Эмпедоклович,—
угодливо нахилився я до Антипа.

— Ага! Отлично... Хорошо... Кли... мен... тий...
Си... до... рен... ко... Хорошо. Как называется это
селение?

— Как называется это селение?—строго звернувшись
я до стражника.

— Мандриковка,—злегка вирівнявся стражник, на-
пружено слідкуючи за Антиповою рукою.

— Мандриковка, Диоген Эмпедоклович!..

Староста ще більш стурбувався. Ззаду почалась
шамотня. Видно було, як поспішно один за одним
дядьки просковзували в двері і юрба ріділа.

— Так, хорошо...

Староста раптом пригладив волосся, прокашлявся
і, несміло глянувши на книжку, промовив:

— Ну, хорошо, господа... Позвольте ж спро-
ситься вас, хто ж ви такі будете?

Антип не зразу одповів. Устав, вернув мені ручку
і, не закриваючи книжки, повернувся до старости.

— Кто мы такие, голубчик, ми скажем исправ-
нику. Понял? Исправнику это скажем. Это, кажется,
здесь Михаил Андреич исправником?..—повернувшись
він до мене.—Ах, нет, Михаил Андреич в другом
уезде... Да, мой милый, кто мы такие, ты это скоро
узнаешь. Да... Ну-с, мы готовы. Давайте понятых,
можно отправляться. Только я просил бы непременно
с нами отправитъ этого господина... как его?..—
він зазирнув до себе в книжку,—этого Сидоренка.
И затем того, который утверждает, что мы разбрасы-
вали прокламации. Как его? Мм... Семенюк, ка-
жется! Да-да! Так вот и его тоже. Где он?

Я хутко повернувшись і почав шукать очима Семенюка.

— Где Семенюк?

Семенюк стояв десь аж у дальньому кутку. Всі

зараз же розступились, даючи йому дорогу й поглядаючи то на нього, то на нас.

— Подойди-ка сюда, Семенюк!—хитнув головою Антип.

— Семенюк, ступай сюда!—крикнув я.

Семенюк несміло виступив, глянув на старосту, на стражника й пробурмотів:

— Чого ж мені їхать? У мене времня нема...

Антип усміхнувся:

— Ничего, голубчик, у нас тоже не было времени, а ты задержал нас. Вот расскажешь исправнику, как мы бросали прокламации, а тогда уж увидишь, будет ли у тебя время... Ну, староста, давай понятых, нужно отправляться, нам некогда. А вы, господа,—звернувся він до юрби,—будете свидетелями, когда нужно будет. Слышите?

— Так тошно...—почулося з різних боків.

У цей час багатій потихеньку попід стіною пробрався до дверей. Я помітив.

— А ты куда? Сидоренко!—закричав я,—куда уходишь?

Антип строго озирнувся:

— Сидоренко! Имей в виду, что еще хуже будет, если уйдешь.

Сидоренко хмуро зупинивсь.

— Я роботу вдома покинув...—сердито буркнув.— Мені нема чого до справника. Моя хата з краю.

— Ничего, ничего... Староста! Понятых!

Староста шепотівся з стражником, видно—раділись. Зразу ж покинув і повернувся до нас.

— Що кажете?

— Понятых давай. Мы готовы.

Староста зам'явся.

— Та бачите, господа, діло, звісно, таке, що... Наше положеніє тоже, як із'яснить... то конешно, одно слово сказать... Сказано, примерно, що про-

клямації. Ну, так такий приказ, що таких людей арештовують, так пряма об'язаність... одно слово сказати... Семенюк!—раптом сердито повернувся він до Семенюка.—Признавайсь, сукин син: цих людей ти бачив? Признавайсь отут, січас мені!

Настала тиша.

Антип пробурмотів:

— Ану, что он скажет, нужно записать...

І наготовив книжку.

Семенюк, очевидно, зібрав усі сили, щоб одповісти, але глянув на книжку й розстерявся. Стурбовано забігав очима навкруги і знов, як соняшник до сонця, повернувся до книжки.

— Ну, говори ж, стерво.

Семенюк безпомічно глянув на старосту.

— Я бачив... що... Тільки, як темно було, то не розібрав добре... Похожі...

— Умгу!—муркнув Антип і щось черкнув у книжці. Семенюк зразу ж замовк, злякано слідкуючи за його рукою.

— Ну, видно, що три рублі хотів заробити!—безапеляційно й похмуро бовкнув стражник до старости. І стояв з таким виглядом, що, мовляв, сумніву більше нема ніякого.

— Ну, сукин син, підожди ж ти!—хитнув староста головою до Семенюка.

— Какие три рубля?—зацікавлено спитав Антип.

— Та, бачите, такий порядок, що як пійма хто кого з прокламаціями, так тому три рублі. Таке меропринятіє, одно слово сказати... От он і соблазнився, виходить... А ви сами должно, на станцію путь держали?

— Да, мы хотели на станцию.

— По своїм ділам чи по службі?

— Это все равно. Ну, так скорее, староста, скорее, нам некогда...

Староста знову пригладив волосся, яке від того тільки нахилилось під рукою і потім знову вигиналось, як пружина.

— Ви, господа, не сердіця... Хто ви такі, нам не звісно... Ну, видно, що, одно слово сказать, ошибка тут... Тільки ж ми свою службу спольняемо, ви свою...

Він глянув на стражника. Стражник косо дивився на нього, немов піддержував у тяжкій справі.

— Я так думак, що нада оставить ето дело. А що ми вас задержали, так можна вам дать лошадей до поїзду? Га?

— Гм!—роздумливо, вагаючись, підняв брови Антип.—Я не знаю... как с вами быть...

Потім повернувся до мене й запитав:

— Вы как думаете Ксенофонт Сократович? Оставить или ехать к исправнику?

Всі чекаюче, з хвилюванням дивились на нас.

Я зібрав усі свої сили й серйозно, нерішуче одповів:

— Право, я не знаю, как вам будет угодно, Диоген Эмпедоклович.

— Ну, хорошо!—рішуче махнув рукою Антип і повернувся до них,—хорошо. Давайте лошадей. Пусть на этот раз так і будет. Но помніте, господа, нужно быть осторожными. Очень осторожными, господа, нужно быть в таких делах.

І помалу, поважно згорнув книжку й засунув її знов за пазуху.

І як тільки вона зникла, всі зідхнули легше. Ожилились, підбадьорились.

Через півгодини коні того самого Сидоренка стояли коло волости, запряжені в новенькій, зелений хургон. Колиска застелена була килимком, а на передку сидів парубок. Біля хургона чекала юрба селян, які поспішно, скинувши шапки, дали нам дорогу.

Прощаючись, я помітив у начальства радісну по-смішку—вони були переконані, що все таки дешево викрутилися з халепи.

А ще через якісь дві-три години ми скромненько сиділи у вагоні, а колеса поїзда поспішно весело тікали й вибивали:

«От-так-так! От-так-так!»!

КУПЛЯ

Купля

Мені було тоді літ... Але що там літ! Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

Це було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить вам його? Можна! Ось тільки управитись з тою та тою справою і вмент вам буде небо з зорями, з місяцем, сонцем, з чим хочете.

Може дракона якогось убити? Дракона з вогневою пащею і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон?

Ах, це ж була якраз та пора, коли аж кишить навкруги всякими драконами, коли так легко, так хочоче йдеться на бій із ними.

Отож і було це тоді, коли я йшов убивати величезного дракона. Він сидів у мене в душі. Старий був уже, з древніми, волохатими лапами, які страшенно важко було одирати від серця. Так важко, що Іра все частіш та частіш стала поглядати на мене й посміхатись.

— Слушайте!—сказала навіть раз,—вам це, видно, дуже тяжко... Лишіть... Хтось інший візьметься... А то ще провалите всю справу...

Всяко можна сказати ці слова. Але коли трошки приплющити очі, скривити губи в зневажливу по-

смішку й недбало одвернутись, то приємно від них, у всякому разі, бути не може.

Та ще коли ці очі, з довгими й пухкими, як тирса, віями, коли губи можуть іноді так ласкаво й злегка соромливо усміхнутись, коли ці очі й губи сняться тобі шоночі... Е! чортової душі драконе, давайте його сюди! Давайте сотні, тисячі драконів, хай тільки не кривляться так губи.

І коли на останній «виконавчій» збірці голова збірки запитав:

— Хто на цей пункт?—а Іра одвернулась і пильно стала роздивлятися олеографії на стінах, я прокашлявся і швидко сказав:

— Я!

Я хотів це сказати яко мога байдуже і разом з тим твердо, але не встиг викашлятися і вийшло так, ніби мене несподівано хтось спихнув у яму, а я й скрикнув.

Але ніхто не виявив ніякої особливої уваги на мою відповідь, немов це сама звичайна, світова річ, що коли треба підпалити у батьків економію, то за це береться їхній син.

Навпаки, обличчя стали ще більш заклопотаними й серйозно-діловитими. Навіть Іра не глянула на мене, тільки одійшла від стіни, сіла на канапі і стала серйозно та строго дивитись на голову зборів.

Отже «пункти» всі роздані.

Плян наш простий і легкий: ми випускаємо прокламацію і від іменя організації «Червоного Півня» оголошуємо, що поки не будуть виконані всі пункти нашої програми (тут же й пункти всі), то вся панська Україна палатиме од краю до краю. Пани, розуміється, учинять страшенний гвалт, наляжуть на уряд, уряд ж, безперечно, страшно перелякається і зразу ж піде на уступки.

Плян, безумовно, сміливий, але простий і пев-

ний. І треба було бути вкрай заїденими «опортунізмом», щоб не пристати на нього. Іра так і сказала другій половині нашої організації, яка не погодилась з нами. А не погодившись, розуміється, одколалась од нас.

Ну, це, само собою, не могло спинити нашу половину. Тим паче, що ми мали в руках такі чудові «пункти»! От тільки з економією мого батька виходило трохи складніше. Річ у тім, що він держав цілу зграю черкесів, які день і ніч їздили круг маетку і всі, як один, мали гвинтовки й нагаї.

Певно, що при таких умовах туди треба було послати чоловіка, який би міг добре розібратись і справитись з цими обставинами.

Звичайно, що таким чоловіком був я.

Так, це був я. Але в мені сидів дракон.

В мені сиділо гибель драконів. Я, наприклад, любив мою мамуню. Вона була буржуйка, вважала, що селяни за те бідні, що багато грішать, але я любив її. Це був дракон—я знав, і його треба було вбити без вагання, але коли мамуня приїжджала в город, я навіть пропускав збори «Червоного Півня» й бігав їй в аптеку, в крамниці, до кузин.

І мамуня так лякалась усього. А коли лякалась, то серце їй так билось, що очі ставали великими-великими, напружено-болючими, й сама вся робилась такою безпомічною. І завжди, тихо й ніби злякано прислухаючись до чогось, говорила:

— Це пройде... Це пройде...

Але я сказав рішуче моє «я».

І темним вечором одним, в призначений час, передягнений у драну свиту, стару шапку й руді, величезні чоботи, що совгались мені на ногах, я тихо постукав у віконце до Іри.

Вуличка вже заплющила свої віконниці і, загорнувшись в палісаднички, тихо дрімала.

З-за акацій батюшчиного садка обережно одним оком визирав червоний місяць, такий червоний, ніби він страшенно пнувся, здержував сміх, підглядаючи, й того почервонів увесь.

Рипнули двері ганку. Рипнули подзьобані жовтенькі східці, на яких у пекучий день виступає смола жовтими сльозами.

З середини вікна завішані були плахтами та великими хустками. А на столику в кутку у зеленім абажурі, як у китайському брилі, горіла лампа. І Іра від пояса до землі була освітлена, а лице й груди в затінку. Але сердитий вихор з боку лоба все ж видно було. Він так само буйно й нетерпляче стремів догори, ніби сердився, що не пускають його кудись, куди він тягнеться з малих літ. У Іри все ніби стреміло кудись: і лампа з гострим абажуром, і висока купка подушок, і тонкий гнучкий її стан, і кров її, що завжди заливала спочатку смугляві щоки, а потім гналась хвилею угору, в лоб і в вуха.

— Ви готові, значить?—суворо озирнула з ніг до голови мене.

Була чогось незадоволена, ще більш поривчаста й лаконічна.

Я недбало і з сухо-діловитим виглядом усівся на стільці під патретом Богдана Хмельницького й почав говорити.

Отже, значить, вона завтра вранці виїжджає до наших в економію. Вона чула, що Галя заслабла трохи, і як ніжна подруга, постановила провідати її. Там вона не спить. Рішуче, ані-ні... Пильно слідкує. Як тільки з'являється вогонь, вона вмент усіх будить і всі тікають, куди придумають уже собі там.

Що?... Про це вже говорили?... Нічого... Як от кажуть: «сім раз одміряй»... Принцип дурний, власне кажучи, а іноді... Ну, неважно!

Отже, як усе щасливо обійдеться з ними, вона сідає на коня... Ні, це справді незручно...

Нуда, вона прийде прямо пішки до того ліска, де вони колись агітували вдвох Омелька Задрипаного... Пам'ятає? Він ще з-під лоба неймовірно поглядав на неї. Так от туди...

Там він ждатиме... Коли все добре, він зараз же йде назад.

Вона, звичайно, розуміє, що йому рішуче не ходить тут про всякі там родинні сантименти, але... Йому цілком байдуже, як там справиться з своєю бідою якась панота, хоч би це його власна родина була, але він гадає, що це необхідно для самого діла. Взагалі він дуже просив би, щоб не думали, що якісь родинні мотиви можуть спинити його в тому великому... Він, звичайно, звик до сім'ї, але... І йому тяжко...

— Вам треба вуса наставні почепити!—сердито перебила мене Іра.—Неодмінно. У вас є такі вуса?

— Ні, нема!

— Глупо. Надзвичайно глупо. У вас надзвичайно ідіотські вуса. Ви це знаєте? Вони у вас із ніздрів ростуть... От так...

Вона приклала два пальці до ніздрів і провела вниз.

(У мене, справді таки, були ідіотські вуса).

— А посередині нічого... Лисина якась... Глупо

Дійсно, посередині була таки лисина.

— Тип українських вусів...—нетвердо сказав я.

— Що?—із здивованою зневагою зиркнула на мене.

— Ануда... Українські вуса, звичайно, так ростуть... Спочатку на кінцях, а потім посередині. Коли посередині заросте, то на кінцях вони будуть уже довгі...

— Ну?—чудно й строго дивилась мені в лице.

— Що «ну»?

— Ну, так що ж із того?

— Та те, що в мене, значить, будуть гарні вуса...

Це нічого, що тепер такі. Це певний знак: як на кінцях раніше починають рости, значить будуть довгі... Та розуміється! Інакше, ви подумайте сами, як би могли бути...

— Значить, у вас чудові вуса?

— Я цього не кажу, але...

— Фу! Які ви дурниці мелете!—раптом сердито встала.—Ну, при чому тут ваші вуса?! «Українські вуса»... Перш усього, ви—шовініст. А потім... Фу, який ви!... Ні, вам рішуче не можна йти на це! Ну, куди ви підете такий? «Вуса»... Господи!

Круто одвернулась і поривчасто одійшла до вікна. Поправила хустку.

— Знаєте що?—вмить повернулась до мене й пильно озирнула з ніг до голови.

Ех! Очі в неї були! Великі, тонко зрізані з кінців, темно-сині, як вечірнє небо коло хмари; губи строгі, також зрізані з кінців в тонкі рисочки. Там у кінцях, буває, дрібно-дрібно дрижачи, непокірливо розгоряється такий дзвінкий, дитячий сміх.

— Ви зараз... Прошу слухати уважно! Ви зараз skinете з себе всю цю ерунду... Чуєте? Роздягнетесь собі вдома й ляжете спати. А завтра заявите, що не можете. От і все.

Серце холодно занило. Наче взяли та накрили його мокрою ганчіркою, а накривши ще й притиснули.

Мовчки підвівсь я, надів свою шапку і сказав, тихо-тихо сказав:.

— До побачення...

Прудко глянула, поривчасто підійшла до мене, здерла з голови мою шапку й шпурнула її на своє ліжко. (Шапка впала якраз під подушки. Люба моя

шапчинка!—я довго потім губами шукав, яким саме боком вона притулилась до подушок).

— Сядьте! Зараз мені сядьте! На цей стілець!.. І слухайте... Слухайте: як тільки ви мені чогось злякаєтесь... чуєте?.. як тільки не осилите своїх... своїх... забобонів, краще не появляйтесь тоді мені... Ух, лучче не показуйтеся на очі!.. Я говорю це цілком рішуче. І годі!.. Прошу такими жалібними очима не дивитись... От. А тепер ось... ось вам ваша дурна шапка і йдіть. Ідіть моментально. Все... Ну? Ще, може, схочете прощатись? Заплакати може? Фу, який ви!..

— Дайте мені вашу руку...—прошепотів я.

Чогось мені голосу бракувало, сам не знаю чому.

— То ще для чого?

— Так...

— Обійдеться без рук... Значить, завтра або післязавтра вночі. У ліску... Ідіть.

— На одну хвилиночку руку...

— Я вам кажу, йдіть. Чуєте?

Пішов, чи то пак: переставив одну ногу, потім другу, помалу, з усилям повернув ручку дверей, ніби на ній висів цілий світ і переправив ногу за поріг.

— Чекайте!

Умент причинив двері й озирнувся.

— Ви, той... Ну, чого так дивитесь? Глупо... Ви взяли револьвер?

— Взяв...

— Ну, й добре. Ідіть. Ну, чого? Фу, терпіть не можу, коли так дивитесь. Наче три зуби разом болять..

Низько похилив голову й посунув знову ноги.

У сінях теплий дух васильків і трави. Десь мабуть вінок на стіні висить із васильків.

Ще одні двері, надвір.

— Чекайте, ви не одчините... Тут треба знати. Ну, прошу-прошу... Ну? Не смійте... От! Ідіть!

Нічка тепло та м'яко вїйнула в лице.

Зачинилися двері. Потім раптом швидко заклацала заціпка і двері знову на половину одчинились. Серце замерло з чеканням.

— Слухайте... Я забула... Скільки верст туди?

— Тридцять.

— Тридцять? Умгу... Як прийду в лісок, дам руку. Чуєте? Як тільки ж прийду!.. А тепер забирайтесь... Ідіть!

І двері швидко зачинились, заторохтіла заціпка, затупали і стихли ступні.

Ззаду тихо підбіг вітрець, наче десь піджидав, щоб зостався я сам, і щось тихо, лукаво шепнув. Що він, любий, шепнув, що забилось так мені серце? Щось хвилююче, бадьоре, щось таке шепнув мені, що я враз насунув шапку, загорнувся у свиту й рішуче-радісно пішов од ганку.

Пройшов уличку і другу, минув річку, вийшов у степ. Тихо спала річка і крізь сон щось тихо шепотіла осоці. Вулички дрімали, тільки де-не-де з якихсь віконниць пробивались смужки світла, мов лукавий з сміхом погляд із приплюснених очей.

Спав і степ.

Позад мене стояв місяць. І не був уже червоний, перестав сміятись, тільки ніби був здивований увесь. Ніби вибрався на небо, глянув степом і аж ахнув: ти диви, мовляв, які простори! і не ждав! І благодушно-радісно сміється, і морга серйозно журним зорям, хмаркам легкодухим, гаям сумовитим та могилам старим і поважним. Всім моргає і сміється. Любий дідуганчик!

— Гей, зійди, зійди, ясний місяцю,
як млинове коло,—

Ой, вийди, вийди, сердце-дівчино..

Тш! Неконспіративно!..

Натовкмачив шапку геть на лоба, підтягнув за

вушко чобіт і рішуче-діловито затупав. І поперед мене, трошки збоку, ніби скоса та цікаво зазираючи в лице, бігла довга тінь.

На шляху ні душі не було. Геть далеко срібною смугою підгортався під темне небо край землі. І могили з одним темним боком щось таємне сторожили і мовчали.

Степ дрімав.

Та думки мої не дримали. Хоч і рішуче ступав я, хоч не озирався ні разу, а вони все линули назад; як гриви коней, що біжать уперед, все летіли туди, все линули назад.

— Ой, вийди, вийди, серце-дівчино,
поговоримо з тобою...

І хоч дівчини не було, а серце говорило. Говорило, посміхалось і раптом... холонуло, стискувалось і нило-нило.

Аж зупинявся я. То плакав забитий в глиб душі мій дракон, то плакав дурний, темний дракон, піднімаючи голову; плакав старий і сльози його холодними струмочками котились по серцю, а серце того й стискувалось, і нило.

І не знали того ані степ, ні могила.

Не знали й ріденькі, не зведені кіпки селянські. Малюсенькі, несмілі, до землі припалі, як хазяїни їхні, сумно стояли й не знали, куди і чого я йшов, чого плакав дракон.

Часом з них здіймались волохаті нічні птиці і, кругло, поважно махаючи крилами, мовчки летіли в сріблясту млу й зникали.

Десь збоку, внизу, диркав деркач. Одноманітно, помірно, немов завзято сидів собі там і пиляв якусь товстелезну дошку. Часом робив павзу, наче брав у рот цигарку, і знов за своє: дир-дир!

Там болото. Там колись зимою в фугу ми блудали. Мамуня христила мене, а мені так страшенно

спати хотілось. Юхим все кудись одходив од коней і тоді сніжинки, користуючись цим, похапцем лягали на його темне серед усього білого сидіння. І так славно, трошки страшно все гуділо круг нас. А як знову сідав він, як зачинали сани хилитись, мені ставало млосно...

З мамою припадок станеться неодмінно. Вона так боїться пожежі, до містичного жаху, більше фуги... Ех!!

— „Но ми по...

Ша! Не треба.

Дорога збігла в маленький яроч. Один бік його, де йшов я, був темний, а другий блідий від місяця. Внизу, на дні його, щось темніло й гомоніло ніби.

Спустившись зовсім, я дійсно помітив три фігури біля «кринички» розмов. Це була наша криничка, де ми спинялись перед городом, їдучи з канікул, де напувались коні, де мамуня з заплаканими очима обмикувала мене й Галю і казала нам усякі благання-поради. Потім пізніше ми з Галею сами вже сідали там і розмовляли...

І Галя перелякається... Якби вона знала, що це я... Е, що там!..

— Доброго здоров'я!—напнувши горло, солідним баском промовив я до фігур і потягнув навіть за шапку, як робить це Мусій Передера з Заднього кутка.

Мені щось пробурмотіли у відповідь.

Не хотілось мені слухати свого дракона, хотілося говорити з людьми, слухати їх, сміятися.

— А куди бог несе?—ще поважніше запитав я, підходячи ближче.

— Куди прийдемо, туди й несе...—сипло сказала одна з фігур, видно приглядаючись до мене. Фігура чоловіка в картузі перепічкою.

Інші ж дві—жіночі; одна сиділа боком на цямрині, а друга, зігнувшись у кругленьку купку, на камені під коритом.

— Так... Правильно. Спочиваєте?

— Ба танцюємо...

Не дуже привітні. А довгий весь який! Чогось пильно придивлявся до мене. Лице якесь чудне, довге-довге, як астраханський кавун, немов з якоїсь вигадливо-чарівної казки. Білявий, очевидячки; очі невеликі, вузькі.

Жінка на цямрині теж уважно розглядала мене, але була якраз навпаки: широка, кругла, лице темне, як диня дубівка.

Розбалакались. Я охоче й по всій ширості зараз же розказав їм усе про себе: як служив за дворника у городі, як заслаб, як хазяїн обдурив мене й прогнав без копійки. А оце йду додому, чи не дадуть родичі притулку слабому.

— Та так таки без копійки і йдеш! Га?—немов обмацуючи мене очима, просопів неймовірно «астраханець».

— Та копійок десять може є...—зідхнув я.—А ви хто будете?

Чоловік промовчав і чогось нахилився над криницею. Але жінка, видно, не хотіла бути такою неввічливою. Трошки навіть пишаючись ніби, розповіла, що вони всі троє старці. Бідні, убогі, але чесні старці собі. Отто-он їхня мати глуха і сліпа, вона сама теж сліпа, а це—її брат. Він водить їх. Так і живуть. Живуть, як бог дає. Не солодкий їхній хліб, але що ж маєш робити...

Щось на сліпу вона мало схожа була. Але раз людина каже, що сліпа, то вона краще знає.

Я присів на цямрину, вийняв кисет із тютюном, закурив і підніс поводитарю. Він мовчки взяв, скрутив цигарку, закурив від мене й поклав собі кисет у кишеню.

— Чекай, дядю,—простягнув я руку,—кисет мій...
— Як?—підставивши вухо до мене, кудись вгору
глянув поводитар.

— Помилився,—кажу,—кисет мій...

— Кисет? Який кисет?

І пихнув цигаркою.

— Та той, що я дав тобі...

— Мені??

Він здивовано подивився на мене, потім на жінку,
знов на мене.

Бідний парубок, очевидячки, хворий був на па-
м'ять. Жінка засміялась. Потім вередливо повела
плечима і, зазирнувши у криницю, протягнула:

— Ну, Митрохва-а-не... Давай же води, я пити
хочу...

Зо мною, очевидячки, вони зовсім покінчили.

Митрохван теж зазирнув, почухав голову і про-
спів:

— Та я зна-аю... Коли ж далеко чортова вода...
Рукою не достанеш... Якби пояс... У тебе нема?—
повернувся він до мене.

— Нема.

Я знав, як добути води й без пояса, але мовчав.

— А сто бісів його мамці на припічку!—знову
почухався Митрохван.

Тоді я мовчки взяв бляшаний чайничок, що стояв
на цямрині, скинув шапку, перекинув ноги у криницю
і вмент зчез у ній. За мною наче скрикнула жінка.

Холодно... Вогко... Дірки між камінням були на
старих місцях і розкарячені ноги мої звикло ступали
в них, як по східцях.

Коли я виліз з повним чайником, жінка зразу
взяла його в мене з рук, жадібно припала до цівки
й стала смоктати.

Митрохван же то на мене поглядав, то зазірав
у криницю.

— Ти диви!—нарешті здивовано хитнув головою.
Жінка зразу ж одірвала чайник од рота.

— Ага? А що? «Не можна лізти?» Я тобі не казала? Тепер «диви!» Отак ти раз-у-раз... Оддай парубкові кисет!

Митрохван одповів цинічним словом і засміявся, але засміявся ніяково, вдаючи це.

— Не віддаси?

— Та йди ти під три чорти! Який кисет?

— Не віддаси, я питаю? Кажі!.. Гей, Митрохване, кажу, лучче оддай... Лучче оддай!..

Митрохван повів одним плечем, потім хмикнув, засунув руку в кишеню і ткнув мені кисета.

— На, бери! Щастя яке, кисета не бачив. Схочу—сто кисетів тобі куплю ще й з льогким тютюном.

— Отак лучче... А кисети твої ми знаємо...

— Е?

— От тобі й е...

— Диви...

— Ну, не задавайся... Бери краще торби та ходім...

Ми пішли разом. «Мати» хоч і була теж сліпа, але йшла не гірше «дочки». Тільки, видно, ходити їй взагалі важко було. Поки розійшлась, усе стогнала за кожним кроком і хапалась лівою рукою за мене. Якась роздута вся була, страшна. Взагалі всі трое вони здавались мені якимись вигадливо-казковими істотами. Якби вони раптом поперевертались у якихсь звірят і зачали танцювати передо мною, отут серед срібного степу, я, здається, не дуже здивований був би.

Митрохван ішов поперед усіх і довгий, зігнутий, з гострою головою, настирливо щось викликав у мені собою: чи то казку якусь, чи легенду, чи кримінальний роман якийсь. Навіть, пам'ятаю, аж сердивсь я, не можучи виразно згадати.

— Гей! Митрохване!..—раптом зупинилась жінка, придивляючись кудись убік.

Митрохван озирнувся.

— А то, лишень, чи не скирти?

— Мо й скирти.

— А спати треба?

— Мо й треба.

— Ну, то звертай... Я хочу спатки.

Митрохван мовчки звернув і пішов на скирти. Очевидячки, він був незадоволений.

Я хотів іти далі сам, але пахуче сіно скирт змагло мене. Лягти, закласти руки за голову й дивитися прямо, в лице місяцеві... Чого поспішати!— все одно встигну на вечір завтра «туди».

Пішов я з ними.

Вони троє лягли під один бік рогу скирти, а я по другий; так що, підвівшись, я міг бачити ноги Митрохвана.

Сіно м'яко гріло знизу. Місяць пильно та скорбно дивився в лице. Затих гомін сусідів.

«Уік!»—тихо пискнула пташка.

Спати не хотілось.

Щось гойдалось у мене в душі, щось хвилююче, щось журне, щось суворе й ніжне.

Все гойдалось.

Що здійметься догори, серце робиться широким, хоче крикнути, крикнути степом, щоб і зорі засміялись, щоб пішла луна під темне небо й упала там, на східцях, де в пекучий літній день виступають жовті сльози.

А гойднеться вниз і серце мліє, холод серцем пробігає, думи нишкнуть, мов зігнувшись, пробігають темним яром.

«У ліску дам руку... Т і л ь к и ж я к п р и й д у».

Не вірять... Не надіється на мене...

Чуєш, любий місяченьку, не вірять вона, не вірять, що я зможу вбити дракона, свого сивого, старенького дракона...

Нічко, ясная нічко, сумом дзвенящая, не вірять Іра, що зможу я взяти і власними руками кинути в полум'я мого старенького дракона... А ти віриш, правда, нічко?

«Ку-ум!»—задзвенів десь над вухом комар, наче торкнув хтось тоненьку струнку.

Змовк. Сів на щоку... Куснув.

Пий, голубчику, пий. Випий з кров'ю мій біль, мій солодкий, ридаючий біль, і понеси його їй, і скажи тій суворій, зневажливій зморщці між темних брів, ти скажи їй: «розгладься! Він може, все він може зробити за припалі, убогі копи та за ласку твою, недосяжно-бажана. Все він може зробити»...

Вітер сумно гойдався на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Високо в небі, в суворому смутковій зорі вели мовчазну, віковичну розмову свою.

«Уік!»—несміло озвалась пташинка й замовкла.

І, пам'ятаю, сусіди чогось загомоніли; спершу глухо й невиразно, далі я вже виразно чув:

— Та йди к чортам!... Митрохване... Не лізь... Чуєш?

— Ги-и!.. Щипається, стерво...

— Митрохване!... А диви... Тю, бий його сила божа!.. Їй-богу, так укусю за руку, що аж чорти тебе схоплять... Лежи он там камінем... Та пішов!..

— Тю, дурна! Що ж ти хвицаєшся?

— А ти що думав? Отак хвицну, що й ногами вкриєшся... Чого лізеш? У комору боявся лізти, а до мене не боїшся... Сміливий! Знаємо таких...

— Яких?

— Отаких самих...

— Та яких?

— «За це тюрма буде»... Ну, як боїшся тюрми, то й не лізь... Піди до тебе в полюбовниці, а ти чим догуватимеш? Сухарями! Подавись ними.

— На ту ніч уже принесу сала...

— Знаємо... Просидиш, як той раз, всю ніч у бур'яні, та й скажеш, що собаки не пускали...

Митрохван щось тихо бовкнув, потім я побачив його обережно виставлену до мене з-за скирти довгу голову.

Я не рухнувся.

Голова зникла.

Річ видима, що родичі вони вже не такі близькі. Знов загомоніли, але тихше.

Я й сам би з охотою не слухав їх, якби можна. Перелізти ж на друге місце не зручно було вже.

А вони, мабуть, знову забули про мене.

— Ну? Береш, Ганно? Кажі: береш?— жадно сипів Митрохван.

— Ні... Як не п'ять, то й не милься, не побриєшся...

— Та бійся ж бога: п'ять рублів! Де ж я тобі їх візьму?

— А де хоч... Ти тоже розумний... Ти думаєш, що мені так і минеться, як Микита взнає, що я пішла до тебе?... Та ні там, ні тут? Ну-ну...

— Та чого ж «ні тут»?

— А того, що хіба ти зугарний на щось? Микита тюрми не боявся...

— І я не боюсь, тільки ж...

— Не боїшся? Ну, от докажи, що не боїшся... А тоді й лізь... А тепер спи... Одчепись...

— Ганно!

— Не в'язни...

— Ну, три дам... Чуй?

— Одчепись...

— Ех!..

Очевидно зідхнув. Мабуть ще й почухався.

Довго ще торгувались вони. Він уже брався на ту ніч принести їй сала і чотири рублі, але за курятину не рувився, бо з курми такий галас раз-у-раз виходить, що легко спійматись.

Ганна сонно й сердито стояла на своєму.

А вітер все так само гойдався на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Але місяць уже блідо-кисло посміхався. Я думаю, якби трапилась йому тоді хоч поганенька хмарка, він би навіть з довічного шляху свого звернув би, щоб заткнути нею свої вуха. Але хмарка не траплялась, а торг усе тягся.

Ганна мене вже навіть дратувала. Ця ідіотка у всякому разі могла би менше мучити парубка й дати спокій людям.

І раптом я піймав себе на якомусь дивному співчутті Митрохванові—якась схожість, рідність протягнулась між нами крізь соломку.

Піймав і аж крутнувся на другий бік від гнівного обурення. Ще чого не вигідає ідіотська, знервована фантазія!.. Якісь скоти, напівлюди... Фу ти! Чорт надав зв'язатися з ними!

Нарешті послули.

Місяць ще вище піднявся і став ще менший та скучний. Комарі надокучливо кусались. Рішуче нічого поетичного не було в їх гунявім гудінні. Бліда пустинність поля гнала холодну нудьгу самоти. Визирала з-за рогу боса нога Митрохвана.

Несміло перебіг по мозку образ Іри. «Дам руку в ліску, якщо тільки прийду»... Фу, катзнащо! Спати! У цей же мент спати, а то ще можна додуматись до чортзначого під впливом цих скотів.

Місяць сумно посміхався згори.

Сонце і день ще більше виявили моїх спутників. Голубчики мої, вони просто фантастичні були, наче з химерної казки якоїсь. Я не міг намілуватись ними, коли вони їли. Особливо Митрохваном та «матір'ю». («Мати» таки справді була глуха і коли говорили щонебудь, то пильно дивилась на губи тому, з ким балакала. А сказавши, випинала наперед лице і наставляла вухо. Була набухла, мертво-жовта, так що, здавалось, надуши її гарненько й вона лусне, як старий гриб, з якого легким димком підніметься зелена порохня).

Вони їли мало не через кожну годину, але, дивлячись збоку, можна було сміливо подумати, що вони оце тільки допались до їжі після довгого голодування. А допавшись, жадно й вороже подивлялись одне на одного, смачно, серйозно чавкали й міцно держали в руках шматки хліба.

Мені теж уранці дали, але з умовою, що я за це носитиму якусь їхню торбу. Я згодився. Більшої конспірації, як ця компанія, я не міг би придумати. Виявилось, крім того, що вони йшли повз наше село у монастир на празник. Празник не знать який, але у них там є діло. Так от вони собі туди йдуть помаленьку.

І ми пішли разом. Йшли так: попереду виступав Митрохван; за ним, ухопившись ззаду йому за піджак, Ганна; а за Ганнину кохту держалась «мати». Обидві вони йшли з заплющеними очима і правими руками намацували палицями дорогу. Я йшов позаду.

Ми часто зупинялись перед хатами й Митрохван, перекосивши рота, гунявивм, жалібним голосом тягнув:

— Благодітелі божі, поде-ейте калікам нещасним, сліпеньким, невидючим. Матінки наші рідні... за ваші подаянія душі спасенія...

Нам подавали і Митрохван усе кидав мені в торбу. Іноді сідали під селом і Митрохван зникав десь сам. Вернувшись, одводив Ганну вбік, благаючи шепотів і щось показував їй. Ганна, не згоджуючись, хитала головою і, зневажливо скрививши губи, одходила. Митрохван же винувато шулився й тихенько лягав десь збоку.

Мені рішуче вже жаль його було. Розуміється це тільки дурна піднятість нервів могла найти якусь схожість у мене з ним, з цією жалкою істотою, з цим нещасним продуктом ненормальних соціальних обставин. Мені жаль його було, і його, і її, і стару бабуню. Серед співаючого простору ланів, серед моїх дум вони були понурою, сірою плямою. Не важно те, що вони були в подраній одежині, що в бабуні були товсті ноги, замотані ганчірками, не важно, що вони спали на землі—я теж був з ними, і теж у драній свиті, і разом з ними спав під скиртою. А важно те, що живе під свиткою, в грудях, в душі. Я теж був у свитці, але чи могли вони хоч раз у житті почувати щось безмірне, високе, те, що дає одмінний зміст життю людини від худоби? Навіть в коханню вони окрадені. Я не вимагав від них естетичних розмов, хай проститься їм нічна балачка, хай говорять, як хочуть, але чи темні душі їхні можуть піднятися до крику захвату, до себезабуття, до великого дрижання серця назустріч думці про кохання. Іра і Ганна!.. Бідні, жалкі істоти!

Хмарки рожеві, як легка піна, плили понад нами. Чи могли вони покласти на неї мрію свою і линути так в невідомі краї?

Вітрець ніс на крильцях спів ланів. Чи гладили крильця його душі їхні?

Іра і Ганна!.. Бідні істоти! Навіть кохання для вас тільки темний клекіт крові під вогнем інстинкту.

— Ну, плентайся там, плентайся!—гукав на мене

Митрохван і пильно вдивлявся в рот мені, чи не їв я хліба з торби.

Я прибавляв ходи, я все таки не звик так багато ходити й одставав навіть від «матері».

І знову, дивлячись у зігнуті спини їхні, на яких сиділи маленькі мушки, я витирав піт і думав над ними.

Потім перестав думати й хотів тільки спочити. Душно було, торба плечі давила. Сонце стояло на полудень.

В містечку, куди ми завжди їздимо в крамниці, на базарі вони зупинились і Ганна, поклавши дерев'яну мисочку коло себе, сіла на землю і хрипким голосом завела:

— Та не бачу ж я, матінки мої рідні,
Як білий світ світає,
Як праведне сонце на небі сіяє.
Як темная ніченька та й наступає.

І хиталася тужно. А в мисочку стали падати копійки. І як копійка цокне, Ганна перехреститься, пробурмоче тихенько «спаси вас господи» і знову хитається.

Таким чином назбиралось на цілу квартиру, яку в тому ж містечку й купили вони. А пили її за містечком, в ярку, під березками. Дали й мені, але знов таки з умовою, що я й Ганнину торбу візьму. Моя конспірація переходила вже край, але я не хотів псувати гармонії й згодився.

Через півгодини вони вже були непохожі ні на людей, ні на скотів—вони були просто п'яні. В мене теж гаряче приливала кров до серця, але від того мені було безмірно сумно й хотілось співати, хотілось цілувати землю і благословляти її за те, що вона породила Іру, що породила страждання, над яким можна плакати і в жертву йому вбивати драконів своїх. Особливо ж співати хотілось, сумно,

ніжно, щоб задрижали листочки берез від жагучого жалю зо мною Не хотілось тільки, щоб голова так крутилась. Я навіть ліг для цього на траву. Але зараз же й підвівся від крику Ганни.

Що таке?

Митрохван тягнув її за руку в кущі і хрипів:
— Хедім!

А вона цупко хапалася другою рукою за траву, зачіпалась скарлюченими пальцями порепаних ніг за землю й кричала:

— Одчепись, сатанюко! Одчепись, кажу! Ой, рятуйте!

А бабуся—як сиділа, так боком перехилилась і спала. З рота їй текла слина, вздовж якої рядком сиділи мухи.

— Хедім!!

Ганна вмить шарпнулась, вирвалась і одбігла вбік.

Митрохван хитнувся, розгублено витріщив очі й непорозуміло застиг, важко дихаючи.

— Утекла...—безнадійно хитнув головою й безсило опустився на землю.

— Сказала, п'ять... Ну, й не лізь... А то на мої напивсь, та ще й... Розумний!

Теж важко дихала і стояла оддалік, застібаючи кохту.

Потім я знову ліг.

Земля помалу крутилась, жовті круги здіймались догори, а я був центром їх.

Зразу все десь зникло.

Сонце вже намацувало одним краєм лісок, де повинен був я ждати Іру. Його видно було верст за п'ять уже.

Ми мовчки йшли всі четверо. Після сну вони були похмури, злі. Бабуся все просила пити й після кож-

ного прохання наставляла вперед все лице і ждала. Але й Митрохван, і Ганна нічого їй не відповідали.

Один тільки раз Митрохван щось сказав до Ганни, але вона сердито крикнула на нього й він винувато зщулювся і знову замовк.

Я йшов зовсім тверезий, з холодною, ворожою гидливістю поглядаючи на своїх товаришів. Навіть часом стискував плечима, дивуючись самому собі.

Але вже було не далеко і я терпів їх біля себе. Іноді я зиркав на Митрохвана. Довге лице його, лице якогось водяного голого звіряти, виявляло злу, потайну завзятість і рішучість. Щось, видно, міркував.

І я міг знайти якусь схожість? Господи!

Сонце врізалось у лісок. Деревя стояли в ореолах. Як мученики, яких розп'яли на шляху, стояли й радісно, надхнено сяли.

Долина покритась задумливою тінню; дороги по ній стали темними.

— Водиці... Ох, голуб'ята, водички...—стогнала бабуся й чекаючи випинала лице. Але всі мовчали й бабуся, зупинивши на хвилину на мені свої жовті, тупо здивовані очі, знову похнюплювалась.

Сонце зайшло.

Тоді всі дерева, немов хлібосольні господарі, випровадивши високого гостя, перестали радісно та ясно посміхатись, стали серйозні, стомлено закутались у тіні, підобрались і застигли.

Пролетіли довгим цугом якісь прудкі пташки, поспішаючи й заклопотано перекликаючись тонким писком.

Хлопчаки зайняли товар із стерні і гнали його на дорогу.

Все готувалось до чогось, все ждало чогось.

Ніч наступала. Наступала ніч моя!

Серце холодно замирало.

— Ну, як ви, а я ночую у тому ліску,—сухо звернувся я до Ганни й Митрохвана.

— Ми теж там будемо...—бовкнула Ганна.

Мене вмить схопила гостра злість на них. До якої ж пори я буду лазити з ними?! Що за прокляття на мене таке!

Я рішив зараз же одійти од них, лягти зовсім окремо й кінець. Це вже неможливо, нарешті. Наче навмисне причепились.

Але зразу одходити незручно й неконспіративно було. Я рішив підждати, поки вони поспнуть; тоді тихенько встати й піти, щоб більше й не стрічатись з цими напівлюдьми.

Митрохван не ліг спати. Пошепотівшись з Ганною, він примостив коло неї свою торбу й пішов кудись у лісок.

— Куди він?—ніби байдуже спитав я.

— У село, табаку купити.

Хутко вони обидві заснули.

Тоді я обережно підвівся й пішов од них. І, па'мятаю, з того менту я зразу й цілком забув про всю цю компанію.

Тихо шелестів ліс. За шелестом не чути було моєї ходи, не чути було, як билось моє серце. А у полі воно так загувало, що доводилось зупинятись і прикладати руку до нього.

Сходив місяць, але ярк між ліском і горою, де стояла економія, був темний і здавався глибоким. Після його треба було пройти ще полем; потім манюсенькою балочкою можна підібратись до самого току.

Я ліг і довго лежав під ріллею в борозні, виставляючи часами голову й пронизуючи напівтému гарячими очима.

Чув, як рипіли журавлі криниць у нас, як хльоскало батогом; то, мабуть, Кривий Панас замикає

на ніч воловню. Воли погорять... І мій Запорожець згорить... Іржатиме...

Чув, як все тихше та тихше долітали згуки.

Коли ж зовсім піднявся місяць угору, тиша срібно дзвеніла у блідому полі. І виразно видно стало темні скирти нашого току.

Я, пригинаючись, пішов далі.

Коли повз уже балочкою, мені враз пригадалось, як колись малим я так само тут повз, граючи в індіців. Від цього я навіть сів і довго сидів непорушно.

Потім знову поповз.

І дедалі, то все менше та менше пам'ятаю ті моменти.

І ні страху, ні жалю, ні захоплення, нічого вже мені не пригадується. Навіть не пригадаю собі, щоб я думав про черкесів, або про яку небезпеку. Знав, що треба ховатись, знав, що це діється щось надзвичайне, але ні свідомости, ні, навіть, волі не було. Здавалось, від скирт було протягнуто до мене якийсь незримий ланцюг, тим ланцюгом мене прив'язано і хтось там намотував той ланцюг, а я через те й сунувся туди.

Немов у сні, я чув, як довго рипіли десь внизу коло ставу вози, і сам собі одмічав, що то, певно, наші хлопці їдуть по снопи. Чув гавкання собак, таке тоскне раз-у-раз у місячну ніч, але цілком бай- дуже тоді мені.

Пам'ятаю довгу тінь вздовж скирти, поруч із нею бліду смугу місяця і другу скирту. Сумом пустинності віяло звідти. Шум ще, пам'ятаю, був страшний у вухах, коли я присів під скиртою.

Але потім усе туманом якимсь оповито. Здається, коли я світив сірника, коробка поторохувала у мене в руці і смалятиною запахло від губки. Здається, я озирався на всі боки. А може й ні. Може потім уже, дійсно озираючись, я переніс на те, що було

під скиртою. Іра, принаймні, гаряче казала, що я не міг дрижати й озиратись. Не міг!

А я не знаю. Не знаю, як і назад повз балочкою. А може й не повз, а просто йшов. Ще, може, й посви-тував.

Тільки виразно себе пам'ятаю аж по другий бік ярка. Там я озирнувся. Озирнувся і весь замер: в сріблястій напівтмі, в темній кучугурі будівель економії жовтіло щось живе, трипотливе, ясне й незмірно-несподіване для мене. Страшно несподіване.

«Он як!»—прошепотів я, дивлячись, як те немов щось намацувало гострими язиками і поверталось то в один бік, то в другий, ніби набиралось сил, міцніше умошувалось, розросталось і бралось у небо жвавіше та дужче.

Раптом я повернувся й щосили побіг. Чобіт один кілька раз зсувався мені з ноги, я зупинявся, підтягав його за вушко й знову летів, не озираючись. Мені було страшно.

Під самим ліском зупинився весь спітнілий, задиханий, стомлений.

Озирнувся.

Над економією вже стояло велике жовте сяєво, але ні будинків, ні дерев за горкою не видно було. Тільки дим ще над сяєвом. І дим той з-піднизу був жовтуватий, а зверху темно-бурий із срібним нальотом від місяця.

Місяць же стояв якраз над моєю головою і був блідий, наляканий: він же весь час слідкував за мною.

Сів на горбику якомусь.

Стало холодно. Мокра сорочка липла до тіла. Від частого, глибокого дихання, було ще холодніше.

Сів, поклав лікті на коліна, голову спер на руки й сидів так. Коліна трусились і можна було, збоку дивлячись, подумати, що я сиджу і, дрижачи весь, гірко ридаю.

Але я нічого не почував. Страх пройшов і знову було тільки напруження якесь та втома іще.

Довго сидів. І якби мене хтось раптом запитав, чого я сиджу, я б, напевне, зразу й сам не міг би сказати, чого ж я, справді, сиджу.

Але сидів, не маючи навіть ніякого сумніву, що не треба сидіти. Треба.

І тільки як шорохнуло в вітах, мене щось штовхнуло, ніби підійшов хтось ззаду й ляснув по спині.

«Іра!»—пронеслось по мені.

Схопився.

Де ж вона?

То тільки промінь біліє в кущах. Її нема. Чого ж не йде? Що ж там діється?!

Ах, їй байдуже. Може, не вірячи в мене, заснула і всі горять...

Мама бігає в сорочці, в одній сорочці моя мамуня, свята, кохана.

Чого ж вона не йде? Чом не біжить, не дає руки своєї? Я ж жду... О, що ж вона робить зо мною!..

І мені вже здавалось, що я довго-довго жду тут, що давно-давно колись був там між скиртами.

Я встав, хутко ходив між деревами, люто підбирав ногами сухі гілочки і знову виходив на узлісся. Там дивився на жовте, нишпорив очима й знов заходив у ліс.

Вже сіріло, коли з'явилась Іра. З'явилась зовсім не з того боку, де я ждав, вся не така, як перше, в якійсь хустці, нижча ніби, трохи зігнута.

— Ну? Ну?—кинувсь я до неї.

— Все добре... Все добре...—зашепотіла вона, чогось здригуючись уся, задихана від швидкої ходи.

— А мама... мати як? Мати?

— Нічого, нічого... Всі вже на селі. У попа... Все горить... Але ніхто нічого... Усе добре... Вас

ніхто не бачив? Сьогодні прийшли? Нуда, що ж я питаю... Ви стомились? Дуже стомились?

Я сів.

Жовте так само сяло в долині величезним віялом.

Легко стало. Хотілось показати язика місяцю й поцілувати самотній якийсь листик, що одбивсь од других і темнів у сірім небі.

Іра раптом змовкла, одвернулась і, притуливши обкутані хусткою кулаки десь під підборіддям, дивилась убік.

— Іро...—тихо вирвалось у мене.—А руку?

Іра зразу повернулась. Повернулась, хитнулась і вмент обхопила мене за шию, притулилась, і, пам'ятаю, по лиці по моїм пройшли гарячі губи, знайшли мої, в серце мені стукнуло, в голові захитався туман, ноги болюче-солодко защеміли, тіло все напружилось чимсь дивним, гарячим...

Коли я, нарешті, підвів голову з грудей Іри й розплющив очі, круг нас уже зовсім світало. Іра похапцем і соромливо накрила ноги сукнею й теж сіла. Сіла, сперлась одною рукою об землю, другу поклала на плече мое й несміло зазирнула мені в лице.

— Ти любиш мене?—тихо-тихо прошепотіла. І чогось мені стиснулось серце.

— Люблю, Іро...

— І не сердися, що я була з тобою досі така? Не сердися, мій дужий, герою мій? Ні?

— Навіщо ти питаєш таке?

— Я люблю тебе...

Я посміхнувся і погладив рукою по щоці її. Так-так це я погладив її. А вона схопила мою руку, піднесла до гарячих уст своїх і покірно, жадно припала до неї.

І знов мені стиснулось невідомим чудним жалем серце.

— Пора, голубко...—сказав я.

Вона здригнулась, ще щільніше притулила руку до вуст і мовчала.

А далеко жовте блідло в світлі ранку. Сива роса лежала на траві й де трава була пом'ята, там роса біліла краплями, як живе срібло. Зашамотіли пташки у вітях.

— Пора, Ірусь,—знову сказав я.—Вже день. Не-конспіративно.

Вона зразу сіла рівно й пустила мою руку.

— Правда... Іди.

Встала, поправила сукню, почервоніла чогось і, соромливо глянувши на мене, раптом припала до грудей мені й шепнула:

— Ти пам'ятатимеш цей ранок?

Я міцно, мовчки пригорнув її.

Мабуть сонце тільки й ждало цього, бо взяло і визирнуло в тім боці, де було жовте. І жовте ще більше зів'яло, зблідло, а дим став темнішим.

— Ну, прощай, любий. Мене, мабуть, шукають. Скажу, вийшла в поле й несподівано заснула. Нічого... Ми завтра побачимось? Побачимось, милий? Ох, як я тебе люблю! Скажи, ти не сердишся на мене? Ні? Я ж не знала, що в тебе така сила... Герою мій!

— Рибко... не треба...

Слова її вносили щось зайве в моє щастя.

— Не треба, кохана... Я безмірно щасливий... Безмірно!

Сонце гордо й весело встало на обрій. «Ну?—немов сіяючи, питало землю:—все гаразд?»

Все!—кричало йому серце мое!—все!

І руки жагуче обняли ту, що покірно, всім теплом свого тіла, всією схиленою волею припала до мене.

— Герою мій... коханий!..

Тоді сонце одділилось од землі і вийшло в небо,

а від його полились в долини та затінені яри веселі промені.

Розійшлись ми. Вона ще довго озиралась, зупинялась; і я бачив великі очі її, вузько зрізані до країв, з любовним, покірливим благанням зупинені на мені.

І тільки, як останній раз перед ярком зупинилась, потім зникла, я почув, що в цю ніч сталося, дійсно, щось велике.

І мимоволі я згадав, що Іра була іншою, зовсім іншою. І я був інший. Почувалось, що скажи я їй:

— Іро, в тебе погані брови,—ї вона скаже:

— Погані, любий.

— Іро,—скажи я,—мені не подобається, коли так дивляться на мене.

І Іра потупиться й не буде дивитись. Та Іра, що ще вчора...

Що ж сталося?

І з тайно-задоволеною гордістю, здивовано повів я очима круг себе. Дерев простодушно дивились на мене. «Не знаємо», мовляв. Хитрі bestii! Вони добре знали та тільки мовчали, мої зелені мовчуни.

І пташки знали, не дурно так лукаво скоса поглядали вниз, і наче жартовливо дражнячись, тікали всі від мене вглиб ліска...

І лісок знав. І знав поблідлий місяць, травка знала, небо, сонце. І все раділо, все сміялося зо мною, все кричало: Герою мій!

Ввійшов у лісок. Розпахнув свою свиту, шапку одсунув назад і пішов по полянці. Ех, закричати на весь ліс? Закричати, пташенята мої? Полякаєтесь, маленькі...

А ти не злякаєшся, старий мій пню? Га? Не злякаєшся?

Старий, смішний пень, набухлий, як бабуна, трухлявий і товстий. Мабуть аж загудить, як ударити.

Господи: «ти не сердись на мене»?

Ех! Держись, пню!

Коло пня лежала здорова лоба. Я схопив її, розмахнувся зо всею силою гордості, зо всею міццю любови та щастя мого й загилив нею по пню. Старий дійсно загав і кркнув так смішно, що я кинув лоба й радісно засміявся.

Але тут же й озирнувся. Ще хтось дивиться. Ні, нікого нема.

Може лягти трошки? Трошечки-трошки... Там, у тих кущиках... Простягнути натомлені руки та ноги й подумати... Манюсенку капелюшечку подумати про те, що було там за узліссям. І зараз же йти. В той же мент. Завтра тут мусять бути уже проклямації.

Ліг у куцах, простягнув уже стомлені руки та ноги і вже збирався капелюшечку подумати, коли... десь збоку зачув якийсь гудіння. Обережно підвів голову.

Митрохван...

Фу ти, прокляття! Знов ці жалкі істоти! Що за напасть!

Той помалу йшов по прогалинці і, займаючись своїм туалетом, поглядав на всі боки, щось благодушно наспівуючи. Лице чудне було: задоволене, веселе, навіть поважне. І співав (якщо, розуміється, одкинути всякі акустичні розуміння співу, а судити тільки по виразу лица й особливо рта). Ішов собі по прогалинці просто до пня, позирав на всі боки, а з рта виходило щось вроді:

— Ге-е-ой... Ге-е... та ни-и, гей о-о...

Зупинився коло пня і сплюнув.

— Ге!..—посміхнувся.

Потім сів на пень, прижмурився до сонця, що било йому в очі, й покрутив плечима, ніби щось кусало його там. Не допомгло. Закинув руку назад і став водити по спині. Теж, видно, не допомгло.

— Ганно!.. Гей!—раптом гукнув, озирнувшись.
— Що?—зачулось із кущів по другий бік прогалинки.

— Іди сюди... Та живо!

З'явилась Ганна коло нього.

— Що таке?

— Почухай мені спину... Якесь стерво кусає...

— Еге! Дивіться, губарнатар який!—засміялась, але зайшла за спину і стала чухати.

— Та вище... Ге, дурна!.. Вище, кажу... Вліво трохи... Тю... вліво. Де буде вліво?... Ну, от тут... Чухай, чухай... Та дужче... Гей, та й дурна ж ти яка!

— Та чого чіпляєшся? Де ж воно в тебе свербить?

— Годі... Іди к чорту... Кинь, кажу...

Ганна покинула й зазирнула в лице йому.

— Та де ж свербить, Митрохванчику? Га?

Який ласкавий, винуватий, несмілий голос! Ах ти ж подла!

— Ніде... Баба спить?

— Спить, мабуть...

— Буди та ходім... Дай їй шматок сала, хай поїсть. Та багато не давай. Вас, чортів, не нагодуєш все одно....

Недбало простягнув ноги і сперся ліктем на пень.

— А я ж не дуже їм, Митрохванчику...

— «Не дуже»... Всі ви не дуже...

— А купиш мені намиста?

— Ще й намиста? П'ять рублів узяла та ще й намиста? Еге-ге-е! Ти вже... Гляди!

— Митрохванчику! Ти ж обіщав... Оте червоне, що в Гуляй-Полі... Тепер же грошей у тебе, як у пристава... Пристав ти мій... Купиш? Га?

— Ну, побачимо, побачимо... Іди, буди бабу, треба йти... Катай живо... Я тут на сонечку посидю... Торбу мою візьми... Треба йти, щоб увечері бути

у Болотяне... Я, брат, тепер Ящі покажу... Сі-час гармонію у Косого куплю... Гармонію, сапоги... Ого!

Він аж сів і завзято-задоволено сплюнув. Потім несподівано грубо обняв Ганну, так що та аж писнула, пом'яв її і, штовхнувши в спину, весело промовив:

— Ну, катай! живо!

Ганна прудко, кокетливо крутнулась і побігла в куші.

Ні, ці істоти мені надзвичайно надокучили! І яка гадина: п'ять рублів і вона вже повза перед ним! А цей: аж вивернувся, наче справді зробив щось путне... Ні, природа дурна: у таких істот не повинно бути задоволення. Не повинно!

Я рішуче вже не міг спокійно лежати.

Іра смішна: «ти не сердися на мене?» Ну, чо-го б я мав сердитись?! І ця покірливість... «Герою мій»...

Митрохван раптом стріпнувся, встав, потягнувся і, закинувши руки за шию, весело заржав. Потім зразу зірвав руки, нахилився, підняв ломаку... так-так!.. підняв ломаку цей гад, розмахнувся, гикнув і зо всієї сили гупнув нею по пню. Пень ще дужче, ніж у мене, крекнув і загув.

— Ги!—засміявся Митрохван і, дригнувши ногою, матюкнувся, шпурнув ломаку й бадьоро, з гордою веселістю хутко пішов у той бік, де зникла Ганна.

Я остовпенів. Я захолов. Потім схопився, розгублено глянув: Ударив! по тому самому пню, тією самою ломакою! Він, цей гад?!

— Стій! Підожди!.. Гей!

«Гад» зразу зупинивсь і повернувся до мене довгим здивованим лицем своїм.

Я підбіг до нього.

- Тю! це ти... А де ти був?
Але очі зараз же стали серйознішими, трохи тривожними..
- Ти... ти... де був уночі?—видихнув я на нього.
Він настороживсь.
- Де був, там нема вже...
- Говори: ти пив сьогодні?
- Ба не пив... А що?
- Звірячі оченята хутко, непорозуміло бігали по мені.
- Він не пив.
- Ні краплі? Ані-ні? Говори правду?!
- Та ти чого? Ну, не пив, то що?
- Так! Річ видима: він не пив, пика твереза.
- А нащо вдарив ломакою по пню? Для чого?—
Очі йому ставали все ширшими та ширшими. Він глянув на пень, на мене.
- Та ні для чого...
- З радості? Чи п'яний? Для чого?
- Він навіть боязко озирнувся навкруги.
- Та йди к чорту... Ударив та й годі...
- З радості значить? Тобі хотілось, дуже хотілось ударити?
- Ну, з радості... Хотілось, то що?
- Так! Він ударив з радості. Цей гад з радості ударив.
- Чого ж ти радів? Що добре вкрав та купив Ганну. Га? Того?
- «Гад» рішуче був вражений усім цим. Але по цих словах в очах пробігли вже жовті, злі вогники.
- Та тобі яке діло! Ти, кажись, сам п'яний...
- І раптом лице йому стало злорадним—він зрозумів усе.
- А-а! Це ти собі підмощувавсь?! Облизнись, братіку! Ге!
- Я тебе питаю, ти того радів, що купив? Говори!

— Ну, того. А ти хотів, щоб тебе дівка дурно полюбила? Хе! Купило треба мати!

Він навіть заклав руку в кишеню і згори вниз вибачливо дивився на мене—він уже розумів усе. Він уже навіть не сердивсь і жалів мене.

Я стояв і дививсь на нього. І він стояв та посміхавсь. Потім стріпнувся і, повертаючись, сказав:

— Ну, прощай, братіку! Нам треба йти. А без купила до дівки більше не лізь...

І, насмішкувато засміявшись, пішов.

Я стояв і дививсь.

Він овірнувся. Щось крикнув. Потім нахилився, підняв щось і шпурнув у мене. Невеличкий дрючок пролетів над головою мені.

Я хутко повернувся і пішов назад. На одному краю неба над деревами стояв, як величезний віник, темнобурий дим.

Мені зразу стало моторошно, страшно. Мене ж могли тут накрити!

Стояв пень, старий, байдужий, немов не сталось тут нічого. Я поліз у кущі, в саму темну густу глиб їх і, зшулившись, заліг.

«Герою мій!»

Так, так!

«Без купила до дівки не лізь».

Я ще більше зшуливсь, я хотів бути манюсеньким, як та чорна комашка, схожа на панну з дуже перетягнутим станом, та комашка, що повзла по коліні у мене; я хотів бути менше комашки і схватись під листик, щоб ніхто не бачив, як плакав сльозами непорозуміння якийсь новий дракон мій—у мене ж така сила була тих драконів.

І він плакав, а я лежав. Так до вечора. А ввечері встав і пішов, тихо, несміло, як злодій.

Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

КУМЕДІЯ З КОСТЕМ

Кумедія з Костем

З Костем сталася чудна кумедія.
Діло вийшло так.

Кость та ще трое хлопців—Данилко, Семенець та Микита пасли товар на лугу. Хлопці—свій, а Кость—панський.

Був вітер, та такий холодний, що чисто руки померзли і Семенець як не хмури́в брови, як не випинав губи, ніяк не міг скрутити цигарки з кінського гною. Папір рвався, гній випадав, пальці стали тверді та червоні, як молоденька морква.

— Не, холодно, не скрутиш!—рішив маленький, чорненький, як кузочка, Данилко й озирнувся. А озирнувшись, у той же мент схопився й люто, дзвінко закричав:

— А куди-и ти? А куди, Арлхирлей, бодай тебе за вітром понесло! А куди то ти, га?!

Круторогий, сивий віл Архирей, що підбирався з лугу до молоденьких, дуже смачних сходів пшениці, зараз же зупинився й зробив вигляд, що пшениця його зовсім не цікавить і маленький, чорненький хазяїн його зовсім даремно кричить. Він навіть повернувся задом до тої пшениці і став спокійно та поважно скубти траву.

Микита й Семенець теж озирнулись до лугу, але їхній товар пасся як слід. Микита знов натягнув свиту на голову, ліг, спер голову на руки й дивився

знов на Семенця, який все таки хотів скрутити цигарку й аж губу закусив з досади.

Один тільки Кость не поглянув навіть на товар: він усе дивився на пальці Семенця. Зеленкуваті, вузенькі, глибокі оченята його не одривались, а губи роззявились і з-за них виглядали ріденькі, гостренькі зуби. Здавалось, що він як укусить, то мусить страшно боліти більше, ніж від кого другого. Але Кость ніколи не кусався. Хто б і як його не бив, він ні за що не кусався. Це був кумедний таки хлопець!

— Ба не скрутиш,—раптом швидко прошепотів він, пробігши очима до Семенцевого лица і швидко знову до рук.

Семенець зневажливо глянув на нього.

— А ти скрутиш?

— А скрутю. У вас усіх руки померзли, а в мене ні...

І знову, пробігши очима по всіх, зупинив на цигарці. І посміхнувся.

Чорненький і чистенький, як кузочка, Данилко раптом нахилився й потяг Костя за картуз. Кость зараз же якось кумедно зморщив носа, вишкірив зуби і зробив:

— Хрр!

Чисто як забиті, боязкі собаки з підверненим під себе хвостом і зігнутими ногами.

Хлопці зареготали. А Кость так само пильно й уважно став дивитись на руки Семенця. Іноді він чогось облизував губи й держав їх роззявленими—видно сохли вони в нього!..

— Ага! Не скрутиш. Руки змерзли. А в мене ні... От які!

І Кость простягнув усім свою чорну, подряпану невеличку руку. Йому, очевидячки, чогось дуже хотілось говорити про свої руки.

Микита помалу, ліниво взяв її і зараз же випустив.

— Тю!—скрикнув вражено.—Як вогонь! Ану, дай ще, ану, дай... Ой, хлопці, як камінь на сонцю... Хоч яйця печи.

— Ану, ану!—кинувся Данилко.

Семенець поспішно одклав убік цигарку і собі схопивсь за Костеву руку. Рука була страшно гаряча.

— Ой, бий же його сила божа! Прямо як жар!..

Здивовано дививсь Данилко на Костя своїми великими, як у Архирея, карими очима.

— І ноги...—простягнув одну чорну, порепану ногу Кость, лизнувши губи.

Ноги теж були гарячі.

— А я й без свити!—додав він без посмішки й бігаючи по всіх очима.

Дійсно, всі були в свитках і чоботях, а Кость босий і в одному піджачку та брудній сорочці. Груди були розхрістані.

Архирей тим часом був уже недалечко від пшениці. Іноді він цілком байдуже підводив голову й дивився в той бік, де сиділи хлопці, і знову нагинався, щипав траву й підступав все ближче та ближче. За лугом далеко-далеко темнів ще бурий ліс, а з-за гори на другий бік виглядали тополі економії. Ворони поодиноці все летіли в один бік і крякали над хлопцями. Над воронами у той же бік пливли весняні темно-сталеві хмари. І вітер ставав все холодніший; наближався вечір.

Хлопці здивовано обдивлялись Костя, а він з-під лоба зиркав на них і невідомо було, чи хвастався тим, чи ні.

— І не холодно тобі?

— Не?

— І ніколи не холодно?

— Не?!

— Та брешеш! От бреше, як собака.

— Н-нуда, не... А в мене льогкі цигарки є.

І Кость, знову лизнувши губи, поліз у кишеню й обережно витяг ганчірочку. У ганчірочці, справді, було декілька папірос.

Хлопці скося з заздрістю подивились на ганчірку.

— Де ж ти взяв?—спитав Данилко, підступаючи ближче. Кость зараз же притулив ганчірку до грудей.

— Ага!.. А в вас нема...

— Та де ж ти взяв?

— А в економа вкрав... Хрр...

— Е?—здивуває Данилко.

— От штука!—зневажливо скривив губи Семєнець.—Я їх скільки хоч куриє, як був на ярмарку.

Але покинув крутити з гною й сів коло Микити.

— Ану, дай попробувати...—підморгнув Данилко, але так безнадійно підморгнув, що, видно, й сам не вірив, що той дасть.

У цей мент Микита раптом сперся на правий лїкоть, швидко простяг лїву руку й вихопив у Костя ганчірку. Кость якраз збирався щось сказати Данилові й аж здригнувся весь. Але зараз же скривився, вишкірив зуби й зробив:

— Хрр!

Але хлопці вмент схопились, одбігли вбїк, запалили цигарки і з глумом та смїхом затанцювали коло Костя.

— А що! Похваставсь! Похваставсь!?

— Ага! Ага!

— От ловкі цигарки!

Цигарок було всього три і Костеві не досталось ні одної. Але він тільки з-під лоба поглядав на товаришів і мовчав.

— А мені не жаль!—раптом швидко промовив, немов сам себе провірив і був дуже тим задоволений.

— Брешеш!

— А не жаль! Мені нічого не жаль... Хочеш мій кашкет? На.—Він скинув картуз і простягнув його Данилкові.

Хлопці засміялись, але все таки були трохи й здивовані: Кость щось розбалакався сьогодні. Ще так і не було ніколи: то все мовчить, а то он-який.

— Не хочеш?... А спінжак хочеш?

— А як битимуть, що оддав, будеш плакати?

Хлопці знову засміялись. Річ у тім, що Кость ніколи не плавав. Не плавав та й годі, такий кумедний! Як його вже не били і хто вже його не бив: і ланові, і кухарки, і скотарі, і свинопаси—ні за що не плавав! Уже й на пари йшли не раз, що заплаче, і таки ні. Зщулиться тільки, втягне гостру голову свою в плечі та все своє «хрр!» Коли ж уже, наприклад, кинуть за пазуху жарину, або заткнуть голку в бік, то заверещить тоненько-тоненько, зажмуриться й біжить куди попало. А все таки не плаче! Його так і прозвали за це «кам'яним виродком».

Та мало того; здавалось іноді, що він немов сам налазить, щоб його били, наче на злість комусь хоче, щоб йому ще болячіше було. Замість того, щоб ухилитись, як хтось хоче ударити, він навмисне вишкірить зуби, захирчить і наче дожидається. Розуміється, за це зараз же діставав ляпаса. Але це ніби йому ще й добре: ще більше витягне, як гуска, шию, зморщить носа, прижмурить очі і знов своєї.

— Хрр!

Як кого, так аж в острах кидало від цього.

— Тю! хай ти скажишся, дурновате якесь!—аж ляялись і здивовано поглядали нз нього.

А Кость, підждавши з витягнутою шиєю і бачачи, що не будуть бити, тихенько одходив убік і з-під лоба дивився на всіх швидкими, зеленкуватими оченятками.

І тільки одного він, здається, дуже не любив, коли йому починали говорити, що він—байстрюк, а батько його—пан. Тоді він зараз же схоплювався й біг щосили кудинебудь подалі. Це всі знали й любили цим дражнити його.

Кость надів картуз і, якимось раптом весь зщулився. Губи йому посиніли, тоненький носик побілів і витягнувся, очі забігали непокійно. Він навіть застібнув піджачок.

— Ага! Холодно?—злорадно закричав Семенець.— Ага! Застібаєшся!

— На!—зараз же випнув губи Кость і навіть розстібнувся:—хочеш, голий роздягнись?

— Ану! Ба не роздягнешся.

— Не роздягайся, Костю, а то видно буде, що ти байстрюк,—насмішкувато сказав Микита й моргнув Семенцеві.

Кость хотів уже роздягатись і напевне на злість комусь, щоб іще холодніше було, роздягся б, та раптом підняв голову і крикнув:

— Я не байстрюк! Хрр!

— Е?—здивовано підхопив Микита.—А хто ж була твоя мати?

— У мене не було матері!

Хлопці так і лягли зо сміху.

— Оце так! А де ж ти узявся?.. А то чий дядько— Андрій Чорненко?

— У мене нема дядька! Нікого нема!

— Брешеш, є?

— Ба, нема!

— Ба є.

— Нема! Нема!

Кость аж схопився на коліна і злісно, швидко подивлявся на всіх. І видно було, що йому від всієї душі хотілось, щоб у нього нікого ніколи не було, ніде, нічого.

— І нічого не жаль! От! От!

І скопивши вмить з голови картуза, почав рвати його зубами. Картузик зараз же й розлізся, як папір.

— От. І картуза нема. Хрр!

Хлопці аж за боки брались, аж обнімали одне одного з реготу.

— Ой, чудак!.. Ой! А все таки є!

— Нема!

— Брешеш, є... А батько? А пан твій батько, га?

Кость враз замер весь, потім скопивсь, два рази хрукнув до всіх і щосили побіг од них. Хлопці навіть потюкать, як слід, не змогли йому навадогін від реготу.

Коли не стало чути хлопців, Кость зупинився й ліг у борозні під пшеницю. Він лежав лицем догори й дивився, як невпинно й похмуро сунули кудись хмари. Йому, мабуть, знов було душно, бо худі, веснянкуваті щоки його розжеврїлись, губи розкрились і він часто облизував їх.

Довго лежав там. Не чув, як і хлопці пішли, як вечір заліг у лузі. Зчувсь лиш тоді, як над ним раптом грізно залунало:

— А це ти так за товаром дивишся, га?! Це ти пасеш так?

Але не встиг він і підвестись, як його схопила чиясь рука і вмент поставила на ноги.

Над ним схилилось руде, бородате лице ланового з синім шрамом над бровою.

— Це ти так скот пасеш? Га?!

Кость лизнув губи, слабо, в'яло скривив носа й зробив:

— Хрр!

Лановий аж скипів від гніву.

— Ах ти ж, чортової душі, байстрия ти прокляте, так ти мені, ще хиркать будеш?! Ану почекай же ме-

ні, я тобі хиркну. Сьогодні ти в мене вже заплачеш!

І зваливши Костя на землю лицем униз, надавив коліном, хапливо скинув з себе ремінний пояс і зо всієї сили почав бити хлопця. А б'ючи навіть хакав, як дроворуби, й примовляв:

— А ось тобі товар!.. А ось тобі хиркати!.. А ось тобі товар! А ось тобі хиркати!

Кость тільки дригав ногами, але мовчав.

— Дригай, дригай!.. Ось тобі! Ось тобі!

Аж товар задивився.

Кость раптом перестав дригати і лежав недвижно. Лановий зразу ж перестав бити і швидко перевернув його лицем до себе.

Кость закусив нижню губу зубами й гостро та чудно дивився йому прямо в лице.

— Ну?! Будеш знати, як товар у пшеницю пускати?

Кость раптом схопивсь на ноги, підскочив аж до бороди ланового, хиркнув йому в лице й побіг на гору.

Лановий аж отетерів. Потім схаменувся, закричав, навіть трохи побіг, але зараз же зупинився, вигнав скот із пшениці й хутко пішов за Костем.

Кость, прибігши у двір, прийшов у кухню і мовчки, не відповідаючи й не хиркаючи навіть на здивовані питання куховарки, виліз на нари й ліг.

Коли ж прийшов розлютований лановий, Кость лежав уже, як жар, гарячий весь і тихий. Куховарка Тетяна, стара ряба дівка, кричала на всю кухню, що вона краще під шум піде, ніж має пропадати від «халери», від «паршивого байструка».

За Тетяною почали гвалтувати і інші, аж мусів пан послати по фершала й сам із ним прийти в кухню, щоб заспокоїти наляканих.

Кость лежав нерухомо, але коли ввійшов пан він зразу ж повернувся і весь час уже не зводив з нього чудного, якогось жадібного й побожного погляду. Пан

же стояв і з нудьгою чекав, коли фершал обдивиться. Сам був поважний, з широкою, чепурно розчісаною бородою й суворими очима в окулярах. Коли яка з покоївок його ставала вагітною, він кликав її до себе, скидав окуляри й очі ставали ще суворішими. Він дуже був строгий щодо цього — зараз же давав рошот, хоч би дівка й присягалася, що дитина від його. Дівка не повинна мати дітей без божого благословення, без вінчання. І сам, навіть, церковним старостою був. Іноді давав коня або корову на дитину. І селяни казали, що хоч строгий, зате добрий і жалісливий.

Фершал полапав Костя за голову, подержав його руку в своїй, а Кость ніби того й не помічав і не зводив очей з пана. Пан ждав й, водячи очима по стінах та по стелі, курив, не випускаючи папіроси з рота. Зустрівши чудний погляд Костя, він злегка, ледве помітно похмурювався і нетерпляче постукував ногою об землю.

Фершал посадив Костя, підняв сорочку й став дивитись на тіло.

— Живіт болить?—спитав він.

Кость покосив очима в його бік і нічого не сказав.

— Ну? Болить живіт? Говори ж!

Кость знову зиркнув на нього, зморщив носа і зробив:

— Хрр!

І зараз же мляво схилювся й ліг, не зводячи все таки немов зачарованого, ласкавого погляду з пана.

— А, годі!—нетерпляче кинув пан цигарку додолу—Холери нема?

— А, яка там холера! Застудився, видно... Йому б треба...

— Ну, чули?—строго звернувся пан до Тетяни й ланового, що zostались у кухні:—ніякої холери немає й не вигадуйте мені нічого!

І не глянувши на Костя, сердито вийшов з фершалом із кухні. А Кость аж підвівсь і чудно, напружено, гарячими, зеленкуватими очима дивився вслід йому. За паном вийшли й лановий з Тетяною, яка щось розпитувала у фершала про Костя.

Кость зістався сам.

І як тільки зачинились двері, він схопився з нар, з висмикнутою сорочкою підбіг до кинутого недокурка, схопив його і став жадібно смоктати. Недокурок погас. Він вийняв його з рота, підніс до лица і став розглядати. І посміхнувся ніжно-ніжно, аж засяв очима. Потім знов обережно поклав у рот і почав смоктати. Цигарка не курилась. Знову вийняв її, погладив рукою, прислухався і швидко підбіг навшпиньках до печі. Хапаючись і озираючись на двері, вигорнув жарину і став тикати в неї недокурком.

У цей мент у кухню ввійшла Тетяна.

Забачивши коло печі Костя, хутко підійшла до нього, зазирнула через плече і скрикнувши:

— Ах, ти ж!???—вирвала з рук його цигарку.— Та то ти такий хворий? Та я тобі...

Але не встигла й догворити, як Кость раптом страшно скрикнув, з жахом повернувся до неї, забігав очима, знайшов ними недокурок у Тетяниній руці і закричав, дико, страшно, надзвичайно закричав:

— Одда-ай!! Одда-ай!!

Тетяна аж злякалась і, сама не знаючи чого, швидко підняла руку з недокурком угору.

Але Кость так і стрибнув за нею.

— Оддай! Оддай!!

І трусячись весь, тягнувся, ставав навшпиньки, хапав за руки, підскакував.

— Тю! Сказивсь!—одмахуючись одсовувалась зляку Тетяна.—А дивіться на нього! Та хай ти сказишся!.

Кость раптом упав на коліна, задер лице, склав руки, як на молитву, і швидко-швидко, злякано, з жагучою мольбою забурмотів;

— Ой, оддай, ой, оддай!.. Це моє... Це моє... Це—татове... Дай мені... Дай...

І не встигла Тетяна вслухатись в слова його, як Кость несподівано, всім лицем уже, а не одним носом, скривився, підбороддя й губи затіпались, очі налились сльозами й він голосно, простягаючи руки й повторяючи «оддай, оддай»—гірко на всю хату заплакав. І сльози одна за одною швидко, поспішно, як краплі дощу по шибках котились по шоках і стікали в скривлений рот, на груди, на простягнені руки.

Тетяну як громом стукнуло: Кость заплакав! Аж розтерлялась вона. Злякано кинулась до нього, схопила за руки, стала тикати йому недокурок, забурмотіла щось, мало не заплакала з ним.

Але Кость, почувши в руці цигарку, вмить стих, схопився, вирвавсь од Тетяни, підбіг до нар, виліз на них і забився в самий куток. Там він сів, скрутившись, наїжившись, як вовчєня, і міцно-міцно зацупив у руці недокурок. На віях ще висіли сльози, але очі вже поглядали сердито, швидко, насторожено. Часом судорожно притуляв руку з недокурком до грудей і нашвидку поглядав на нього, як на безцінний скарб, загублений і знову знайдений.

Тетяна підійшла до нар і хотіла покласти його та накрити кожухом, але він захаркав, запацав ногами і знову на очах заблищали сльози.

— Оце дивіться ви на його!—ще не могла прийти до себе Тетяна.

І вже прийшла трохи тоді, як у хату ввійшов лановий і вона стала йому розказувати, «яка вийшла кумедія з Костем».

— Та невже заплакав?—скрикнув той неймовірно,—за недокурок?! Та що ти кажеш!

Але коли підійшов до нар, щоб самому подивитися, Кость уже, скрутившись клубочком у кутку, лежав недвижно й не чув нічого. Голова йому була гаряча, з рота аж пашило жаром, очі обвело якоюсь смугою.

Він не хиркав і не падав ногами, як його перенесли ближче до печі, як накривали кожухом, не чув навіть, як Тетяна жалісливо промовляла до нього:

— Сиріточка бідний... Хлопчик манесенький...

Але коли лановий обережно потягнув за недокурок і хотів виняти, Кость раптом забивсь, на віях видавились сльози і швидко-швидко забурмотів:

— Мое, мое... Ой, дай, то татове... то татове...

Лановий зараз одняв руку, вражено й значно подивився на Тетяну, підняв палець догори й сказав:

— От що воно!

Тетяна мовчки підбрала губи й накрила Костя кожухом. Кость знову тяжко та трудно став дихати!

Спершу ніхто теж не вирів, що Кость плакав, та ще «з такої чипухерії». як, сказав кучер, але коли при всіх лановий увечері вже знову потягнув за недокурок і Кость весь непокійно забився, заворушився, немов від недокурка йшла шворочка до самого серця, коли на віях знову виступили сльози,— всі повірили. І дивна річ: ніхто не був задоволений, що Кость таки заплакав. Усі чогось похмурніли і в той вечір за вечерею мало й сміялись. Задума якась стала на лицах.

На другий день Костеві погіршало, на третій— він уже й до пам'яті не приходив. Але недокурка з рук не випускав. Іноді він гаряче та швидко-швидко говорив щось, хиркав, схоплювався бігти й затихав. Іноді раптом весь освітлювся дивною посміш-

кою і сильно-сильно тулив руку з недокурком до грудей.

Тетяна, стоячи біля нього в такі хвилини, не могла здержатись, губи її жалісливо кривились, вона прикладала руку до щоки і, плачучи, примовляла:

— Сирітко ти моя! Ні матінки, ні батенька. Голубчику...

На четвертий день увечері Кость почав дуже хрипіти, стогнати й пручатись на всі боки, ніби хтось насів йому на груди та душив.

Тетяна злякалась, кинулась до нього, скрикнула, скопила з жердки свиту й щодуху побігла в село по фершала.

Але коли вони обое вже прибігли назад, Кость лежав спокійно й нерухомо. Лице суворо витягнулось, під очима лягла кружальцем холодна мертва тінь, губи блідо-сині міцно прилипли до зубів і зуби злегка виглядали з-за них.

Фершал поклав руку на лоба, на серце йому і сказав:

— Готов... Можете обмивати...

І вийшов.

Коли Костя обмивали, в руці його, блідій і негнучкій, з почорнілими слідами дряпинок, зацуплена була цигарка. Баба хотіла розцупить пальці, але Тетяна не дала виймать її і так його й обмили з нею.

Лановий, що був якраз під той час у хаті і все не вірив, що Кость помер, вражено чухав бороду й трохи винуватим голосом говорив, поглядаючи на недокурком:

— Хм! Оце так... кумедія... Хм! Хто б подумав!.. Та так і помер...

Так Кость і помер. Так з тим недокурком його й поховали. І тижнів два ще потім згадували на кухні цю чудну кумедію з Костем.

ЩОСЬ БІЛЬШЕ ЗА НАС

Щось більше за нас

Я сидів в одній тюрмі. Не бачив ні книжок, ні листів, ні єдиного друкованого слова.

І дійшло вже до того, що я тільки лежав дні і ночі на койці й байдужими, млявими очима дивився на стіни, стелю та на вовчок у дверях. Книжок я вже не вимагав, бо знав, що все одно «вони» не дадуть мені їх. З начальником тюрми не балакав і, коли він звертався з чимсь до мене, я навіть не вставав з койки й тільки одводив погляд на стелю.

І не прохав уже перевести мене з цієї камери, де зо всіх боків були глухі стіни, за якими не було ні одного товариша. Я знав, що «вони» навмисне все це робили.

Дні, як тягучі краплі з якоїсь безкрайної ринви, капали одні за одними в темряву минулого, як краплі схожі одна на одну. Спершу я цікавився, скільки їх накапало, а потім лінь було рахувати—і я погубив дні. Погубив і, навіть, приємно часом було: наче їдеш якимсь безмежним полем—без шляху, без певности, куди їдеш, навкруги фуга, сніг помірно й невпинно пада й пада, коні ледве соваються, на очі дрімота налягає. Хай везуть коні, все одно. Іноді здалеку заманячить думка: «це ж, братіку, ти замерзаш. Смерть це... Чуєш?»—«Смерть?... Гм... Як то смерть?»—В такі хвилини смерть дуже погано уявляється. І знов дримаєш собі.

Але раз... Грюкнули двері, розчинились і в камеру, разом з дозорцями, вступила якась постать у штатському. Дозорці щось бовкнули й зараз вийшли, загнукавши дверима.

Я аж сів.

Господи: Васюк! Мій Васюк!

— Ну? Не ждав? Га? Це—оригінально. Здоров, здоров... Облобизаємось? Валяй...

Приголомшений і дзвенящий радістю, я почув його товсті губи на щоці у себе, машинально чмокнув його в ніс, одсунувсь і сів на койку.

Васюк же заклопотано взяв з підлоги свій клунок, перекинув його в другий кут, поспробував, чи гарно йому там, і став хазяйським оком оглядати камеру. Робив усе так, наче ми не шість місяців не бачились, а шість годин. Був вечір уже й верхня половина камери була жовта, а нижча темна, бо лампочка стояла над дверима.

— Так!.. Це—оригінально. Номерок ти заняв, серденьтко моє, не з розкішних. А проте... затишно. Лямпу не дають у камеру?

Я відхнув, ще не зовсім очумавшись.

— Ні, не дають.

— Це—оригінально. І курити, мабуть, не можна?

— Ні, не можна.

Васюк засміявся. Звичайно, коли людині погано, то вона сердиться, гнівається, лютує. Васюк же навпаки, чим гірше йому, тим більше сміється. Я ніколи ні з ким так не сміявся як із Васюком. Єсть такі люди, з якими найсерйозніша людина, у котрої побачити посмішку дуже важко, з ними регочуть як скажені, беруться за боки, стогнуть і молять.

Через п'ять хвилин ми вже страшенно реготали. Дозорець кілька разів підходив до вовчка стукав ключима й кричав:

— Слиш?.. Ніззя шум делать...

Васюк поважно підходив до дверей і ввічливо нахилився до вовчка.

— Як кажете, серденьтко моє?

— Ніззя шум делать.

— Це—оригінально. А чому так?

— Не помагається.

— А через що ж не помагається?

— Через то, що заприщається.

І ми знову качались від реготу.

Ніч ми не спали. Хоч Васюкові й поставили другу койку, але ми обидва лягли на мої і всю ніч пробалакали. І нам таки було про що побалакати: не рік і не два йшли ми поруч у житті.

Одноманітно й рівно ходив дозорець в коридорі; знадвору часами злими довгими гадюками вповзав у тишу свист вартових. Притулившись щільно один до одного ми лежали тихо, розгортали поверхню нашої пам'яті і, як діти, з скрині виймали Пережите і злегка-соромливо, але тайно, радісно колисали його, милували й тихо сміялись. І сивий, старий тюремний Сум стояв у темному кутку й привітно хитав головою й шепотів до нас щось своє, старе, тюремне, таємниче.

Під-ранок, коли напівкругле віконце, немов півколеса з шпичцями, посіріло, Васюк заснув коло мене. Я вже давно посварився зі своїм сном і ловив його несподівано то вдень то ввечері, а вночі звичайно він десь лазив собі самотою. Я не спав і, пам'ятаю, любовно, як мати на заснулу дитину, дивився на Васюка.

Лице його, з кучерявими білявими волоссями і розрізаним надвое підборіддям, мирно й довірливо схилилось до грудей мені й хотілось тихо-тихо цілувати його. Але якби він почув і прокинувся, він би реготав, як скажений. І я тільки дивився на нього. Він причмокував губами, похрюкував, іноді злісно

й хапаючись чухався і знову рівно й спокійно сопів.

«Серденьтко моє»!

Ми дуже не дошукувались, через що та для чого «вони» посадили до мене Васюка. Чорт їх бери: посадили то й посадили,—однаково обом нам менше каторги ждати нічого. Однаково ми обое ніяких показів не давали, значить, боятись якомсь заплутати один одного ми не мали чого.

Але книжок нам все таки не дозволяли, виразно натякнувши, що ми могли б мати навіть і тютюн, якби захотіли, не то що книжки. Ми то дуже хотіли, але показів все таки не давали; зробили з хліба шашки і стали грати, реготатись, дражнили дозорців. Їх було двоє в нашому коридорі. Один—маленький, рудий і весь надзвичайно плескуватий, наче засушений в якійсь величезній книзі. Він раз-у-раз держав великим і середнім пальцем цигарку, жмурився від її диму і, дивлячись у вовчок спокійно-пильним поглядом, з протягом говорив:

— А пе-е-сні іграють ніззя-а...

І жмурив від диму ліве око, через що здавалось, що він сам кепкує зі своїх слів.

— Через що «ніззя»?

— Не полагається... Таке узаконеніє, що не полагається... Када б, случайно скажем, вийшло, таке узаконеніє, що полагається песні арештованим, значить, нада усем співать песні.

І з легкою посмішкою, невозмутимо й хитро жмурив око.

Він був з філософським напрямом думок і ми дуже любили з ним балакати; але він хутко одходив од вовчка.

Другий же так і зовсім ніколи не вступав до розмови з нами. Сухий, вугластий, з жорсткими, ніби з дроту зробленими, вусами, вимальованими в жовту

фарбу, він суворо й грізно стукав ключима по вовчку і кричав до нас обох:

— Слиш ти! Приказую, щоб не було песній!

Ми тільки цього й ждали і аж падали на койки від реготу.

Він трохі непорозуміло, але так само грізно й строго дививсь якийсь час, потім одходив, і дерев'яно, з непохитним, невблаганим виглядом одномаїтно миготів у вовчку.

Як тільки він одходив, ми, пересиливши регіт, знов зачинали:

Гей, у полі билинонька ко-о-ли-ха-а-ається...

Моментально кроки в коридорі ставали швидшими, твердішими і разом з стуканням у вовчок чулось:

— Слиш ти?! Кому я приказав, що песні ніззя співать! Умовкнуть січас же!

Я не знаю, чого нам було так смішно, але ми просто корчилися, задихались, плакали від реготу. І, розуміється, не співали в такий час. Він же, досягнувши свого, одходив з тим же незадоволено-грізним виглядом.

Звичайно, під вечір, коли над дверима ще не ставили лямпочки, ми лягали на свої койки і починали.

— Охо-хо-хо... Нудно, сукиного сина!.. Хоч би одну книжку, сволочі...

— Да-а... Це—оригінально... Книжка нічого... Але ти знаєш, серденятко, що якби пилка, то по моему методу можна втекти... Їй-богу...

Я знав зарані, що ні по його методу, ні по моему ніяким робом втекти не можна, але з великою й щирою цікавістю спирався на лікоть і, ледве розбираючи контури його постаті на койці, тихо питав:

— Яким же способом?

— А от таким... Ти тільки слухай... Іди сюди...

Я пересідав до нього на койку, спирався боком

Йому на живіт і він, лежачи, тихо й таємниче починав розвивати старий негодящий план, тільки з маленькою якоюнебудь одміною. Я слухав уважно, замирав серцем, уявляючи план дійсність і навіть не сперечався з ним. Аж тоді, коли він кінчав, коли кидалося в очі, що крім пилки ще бракувало «якихнебудь сотню—дві карбованців», ми починали реготати, після чого я вже виступав із своїм планом. І Васюк теж уважно й серйозно слухав мене, іноді з запалом перебиваючи, доповнюючи, навіть сперечаючись, але сперечаючись що до деталей, а не до самого плану, в який він безмежно вірив. Коли ж я кінчав і виявлялось, що для мого плану не хапало тільки двох револьверів, динаміту і карбованців п'ять-десять грошей, Васюк рішуче виступав проти і знову висовував свій.

Вечеря перебивала наші сперечення. Після вечері ми співали, спершу потихеньку, сумно, далі Васюк вибирав пісні з виголосом, твердо ступав по підлозі і в такт вигукував якусь салдатську мелодію. Підходив дозорець, стукав ключами і починалась звичайна розмова.

— Слиш? Довольно песніпеній!..

— Довольно? Це оригінально. А ми тільки почали.

— Так от і прекраті, як почали.

— Та невже?..

І так далі.

А вночі, у снах наші плани здійснились: ми тікали, стріляли, підривали стіни динамітом, пролазили в найвузюсенькі дірочки, прокидалися від хвилювання і знову підкупали дозорців, передягались, перелазили через стіни і знову прокидалися. Так кожної ночі. Вранці ж, після чаю, сиділи й оповідали один одному свої нічні удачі й неудачі.

Після обіду «делалі» прогулку, грали в шашки і знову лежали в напівтьмі смеркання і з захоплен-

ням слухали «нові» свої плани. А потім реготали так, що до нашої камери мусів підходити дозорець і цокати ключами об двері.

Іноді Васюк сумно спирав лікоть на подушку, клав голову на руки і, дивлячись знизу вгору у вікно, філософічно, задумливо говорив:

— А знаєш, серденьтко моє, я думаю, що гірше тюрми нічого не може бути... Йй-богу...

— Гм!.. Чорт його зна... Мені теж здається...

— Ні, це—факт. Ти дивись: на волі люди гублять чи здоров'я, чи багатство, чи близьких людей... Правда? Рідко буває, що все разом... Га? Ти щось кажеш?

— Да-а, буває...

— Але рідко... А тут усе разом... Розумієш? Ні-чорта! Ні, сволочна штука ця тюрма... Та ще без книжки...

І раз несподівано додав:

— А ти знаєш, серденьтко, що я вчора здорово таки кров'ю покашляв... Йй-богу.

І засміявся.

Мені стало холодно.

— Правда, Васюк?—тихо спитав я.

Він ще дужче засміявся. Потім раптом ліг на койку і, помовчавши, промовив:

— Да-а... хотів би я знати, що гірше можна знайти в життю!... Це оригінально... Гірше тюрми... Та ще такої... Ти знаєш, серденьтко... Ех, серденьтко ти моє!

Він хутко пересів до мене на койку, обняв за груди і прихилився.

— Хочеш, скажу тобі такий план, що ми через тиждень будемо на волі? Га? Хочеш?

— Ну?..—чекаюче протягнув я.

— Слухай же...

Він зручніше вмовився, плямкнув навіть губами,

сам наперед смакуючи свій план і тихим шепотом докладно виложив усе передо мною.

Так, план був справді певний і простий. Треба було тільки підкупити двох дозорців. Це його трохи ускладняло. Але коли не зважати на цю обставину, то можна було б ручатися за успіх.

— Слухай... Але ж ти забувавш, що у нас нема кому підкупити їх?..

— А, почекай!.. Це не так важно... Головне, ідея.. Уявім собі, що є... Тоді, значить, ти дивись...

І знову малював всю майбутню картину нашої втечі.

Ні, план таки дійсно прямо геніяльний. Геніяльний своєю простотою, [несподіваністю, одважністю. От тільки якби знайшовся хтось, щоб з волі підкупив тих дозорців, що коло воріт.

Ми замовкли, потім зразу обоє почали реготатись. Реготали так, що до вовчка підійшов засушений дозорець і таким тоном, ніби оповіщав нам якусь цікаву новину, промовив:

— Господа!.. Сlišте, господа? А ви знаєте, що не помагається так крупно сміятись?

Але як ми не то що не перестали «крупно» сміятись, а ще більше закотились реготом, то він помірно, але сильно почав стукати об дверці вовчка й підвищеним голосом заговорив:

— Гей, господа, а реготатця так не помагається. Сlišте?

— Ой, умру...—стогнав Васюк.

— Сlišте, господа? Просю вас з убежденієм. Довольно.

Пам'ятаю, Васюк ще довго схлипував від сміху, а мені... сумно-сумно раптом стало.

І от чогось з того вечора (і чого саме з того, я й досі не можу з'ясувати собі) почалося щось... не

таке, як раніш. Як пригадую собі, на другий день ми якось ні разу не реготали. Васюк майже весь час ходив із кутка в куток по слідах, витертих на підлозі попередниками, і посвистував. Я лежав на койці. Пригадую також, що це був мало не перший день, відколи жив я з Васюком, що я пролежав, як раніше, цілий день на постелі. Ввечері, в сірому світлі смеркання, ми сіли, було, в шашки пограти, але на половині гри обом стало нудно й ми покинули.

І не розвивали ніяких планів у той вечір.

Другого дня, виразно пам'ятаю, Васюк, вчепившись руками в ґрату, весь час після обіду до самої ночі просидів на вікні. Ми часто сиділи й раніше, але не так подовгу.

А я цілий день лежав на койці. Не хотілось рухатись. Потім потроху, непомітно стало так, що Васюк, звичайно, ходив по хаті й посвистував, а я лежав. Майже не балакали, а коли балакали, то потроху й дедалі то сухіше, холодніше. Шашки десь порозгубились і, коли хотіли раз заграти, то не змогли знайти всіх. Нових робити не хотілось.

Васюкове ходіння мене дратувало. Іноді він починав кашляти, спирався об стінку рукою і, нахиливши голову, кашляв хвилин п'ять. Це також було нудно й досадно слухати.

— Ти поменше б на вікні сидів...—сказав я раз.

— Це не вікно...—грудним шепотом промовив він і, постоявши ще трохи, знову заходив.

— І ходив би не так багато...

— Тобі що?

— Та мені нічого... Ти стомлюєшся...

— Пльовать!..

— Глупо...

— Не находжу... Глупіше лежати цілий день.

— Я принаймні лежу тихо й нікого не турбую своїм ходінням...

— Це оригіально. Значить і я повинен лежати?

— Ах, одчепись... Хочеш, ходи...

І він ходив, похиливши голову, ніби глибоко думав про щось. Але я знав усе, про що він міг думати, знав, як він повернеться, сяде, закине руки за шию й ляже поривчасто на койку. Знав, що він мене знає так само, як і я його. Знав навіть, що, коли він уночі чудно крекче, йому сняться жінщини, а як раптом сяде на койці, значить, снилось, що тікав. Спершу питав його, а потім питати перестав. Ну, що він мені може сказати? Все те саме, відоме, старе. Пробіжить по наконечних слідах мозку і сліду не лишить. І дедалі, то все менше й менше він сміявся, а все частіше лягав на койку й важко сопів носом. Це було дивно спочатку, але хутко стало старим, відомим. Все у нас вмент ставало старим, тим самим. І через те, що нового не бувало, старе від довгого лежання в мозку обтиралось, губило всякі фарби, зморщувалось, а далі починало гнити. І якби можна було розчинити наші черепи, я певний, що мозки наші світились би в темноті фосфоричним, гнилим світлом.

Іноді, чомусь, по задурманеній душі морозом проходило щось непокійне, жахливе, тоскне. Особливо ввечері, коли камера робилась напів темною, напів ясною. Тоді й Васюк починав якраз найбільше солти носом. Це ще більш дратувало.

— Слухай, Васюк, чого ти сопеш так?

— А що таке?

— Та нічого. Негарно слухати.

— Це оригіально.

Ідіот! Він ще на смішки пускається.

— Нічого оригіального нема, а тільки погано.

— Може я турбую тебе цим?

— Ах, одчепись ти ради бога! «Турбую, турбую». Подумаєш, делікатність яка!..

— Так якого ж чорта чіпляєшся? «Не ходи, не сопи». Твоя камера, чи що?

— Щоб ти знав, що моя! Мене першого привели сюди.

Він аж сів.

— Слухай, ти або здурів, або...

— Сам ти дурень!..

Він мовчки, пам'ятаю, посидів, потім тихо ліг. Мені стало трохи соромно, але зараз же я почув страшенну злість за це на Васюка. Мені хотілось зробити йому, коли так, ще гірше, ще поганіше.

— І кашляєш ти... Перше вночі не кашляв, а тепер кашляєш... Я ж не винен, що ти не можеш спати.

[Він мовчав.

— Я теж міг би, коли в мене безсонниця, кашляти і взагалі перешкоджати спати.

Васюк ворухнувся.

— Я це навмисне роблю?—глухо спитав.

— Я так думаю. Перше ти не кашляв. А тепер на злість. Я, мовляв, не сплю, так і другий хай не спить.

Васюк скинув ноги на підлогу й сів. Сів і схилився до мене. Я лежав і дивився у стелю, але почував, що він дивиться на мене.

— Ну, та й сволоч же ти, слухай,—помалу й злісно почав він.—Така сволоч, що я й не сподівався... «На злість».

— Ну, я прохав би тебе не лятайся, бо теж умію дулю скрутити.

— А хіба ж не сволоч таки? Яке ти маєш право так говорити... «Я на злість йому кашляю». Ти, брат, може, по собі міряєш. Але коротка мірка...

— Скажіть, довгий який! Подумаєш! Обізвався.

Васюк раптом замовк і знову ліг.

Більше ми в той вечір не балакали. Вночі Васюк

кашляв надзвичайно голосно й подовгу. Я був певний, що він навмисне, цей раз уже навмисне, на злість мені, кашляв. Я не міг спати всю ніч. Ну, чекай: коли так, то й ми будемо так. Чекай, чекай.

На другий день я не лежав уже. Коли Васюк починав ходити по камері, я теж вставав і ходив. Нам незручно було, ми товклись один об одного, і мусіли навіть зупинятися. Васюк мовчки поглядав на мене, посміхався й сідав на свою койку. Я теж в унісон йому посміхався, ходячи сам по камері.

Після обіду він довго й болісно кашляв. Потім, трудно дихаючи, заплющив очі й задрімав.

Тоді я встав, заходив по камері, голосно заспівав. Він злякано прокинувся, підвівсь на лікті, подивився на мене.

— Хіба ти не міг би посідити тихо якісь півгодини?—хмуро спитав нарешті.—Ти ж бачиш, що я дрімаю.

— Зо мною не церемоняться... Чого ж я маю церемонитись?—не зупиняючись, кинув я рівно й жорстко. Він помовчав.

— Ех, та й злий ти, я тобі скажу...

— І чудесно!

Подивився на мене довгим поглядом, потім щось зле пробігло в тому погляді, і посміхнувся.

— Ну, добре... Хай так...—промовив і ліг.

З того часу ми обое вже не лежали апатично і мляво. Ми напружено слідкували за кожним рухом і словом один одного. Ми, навіть, почали знов наші розмови, гру в шашки, але розмовляли тільки для того, щоб спіймати один одного, притиснути і примусити почути своє безсилля і приниження перед другим. Грали в шашки для того, щоб любоватись, як злісно кривляться губи переможеного.

Тільки не співали й не реготали.

І дедалі, то погляди наші ставали гострішими, слова пройняті більшою отрутою ненависти, вчинки все більш направлені з певною метою: тільки для нього. Все, що я не робив, я робив для нього. Він також.

Ось він виліз на вікно. Сидить і понуро дивиться в небо. Чогось посміхнувся.

— Слухай, Васюк, може б ти зліз уже?.. Я теж хочу трохи посидіти... Ти цілий день сидиш сьогодні...

— Цілий день? Це оригінально. Я тількищо виліз.

— Я теж хочу сидіти...

Посміхається і злазить.

— Будь ласка,—іронічно поводить рукою до вікна. О, як я його ненавиджу за те, що він зліз!

Вилізаю й сиджу з задоволеним виглядом. Мені зовсім не хочеться сидіти, мені холодно на вікні, небо хмарне, брудне, нічого цікавого. О, як я його ненавиджу за те, що сиджу на вікні з задоволеним виглядом.

Ну, хай-хай! Побачимо...

Ми на нудьгу вже навіть не жалілись. Принаймні, щодо мене, то я іноді майже забував, де я. Забував про свою справу, про покинутих на волі, навіть про волю саму. Я тільки чув і бачив Васюка. Часом, ночі не спав і перебирав, що він сказав мені, яким тоном і як я міг так відповідати йому й чому я не зробив отак або так. Тоді б він не посміхався так ехидно й злорадісно.

Так минали наші дні.

І був раз вечір. Ми лежали непорушно в напівтьмі й мовчали. Я лежав лицем догори і непокійно мій погляд блукав по стелі. Блукав і раптом за щось зачепився. І в той же мент з глибин несвідомого щось штовхнуло моє серце. Боже! Стеля! Д е р е в'я

на стеля! На горище! Вилізти на грубу, пере-
пиляти дошку, вибратися на горище, з горища по
ринві на вулицю, з вулиці. Господи!.. Подрати про-
стині й зробити шворку. Пилку зробити можна з
бляхи, найти на дворі, на прогулці... Ніччю один
пиляє, другий стежить...

О, ідіот! А він лежить і не знає. Цілком байдужі-
сінько, як купа мокрих ганчірок, важко лежить і
не догадується навіть! Ха-ха-ха! Хай лежить!

Як я сміявся! Ох, як я сміявся всю ніч. Тепер
він побачить, хто з нас чого вартий, він, що сто літ
пролежав би й нічого не побачив, чи я, який...

Я йому нічого вранці не сказав. Тільки поглядав
на нього й з серйозним виглядом невпинно реготавсь.
А він плямавав собі, сопів носом, потім ходив, сидів,
лежав, кашляв.

— Може, Васюк, хочеш сидіти на вікні? Будь
ласка, сідай, я потім посиджу.

Він здивовано дивився на мене. А я потуплював
очі. Навіщо показувати йому, як блищить моя гордість.

— Я серйозно кажу: сідай, я потім...

— Дякую. Ти сьогодні чогось занадто добрий.

І неймовірно поглядав на мене, а я про себе по-
сміхався: «Жалкий ти!»

— Чи може тобі хочеться ходити по камері? Ну,
то ходи, я нічого не маю проти...

Він не зводив з мене пильного, неймовірного пог-
ляду і був насторожений.

А я з серйозним виглядом реготав і крадькома
поглядав на стелю.

Нарешті, я рішив сказати йому.

Ввечері, підсівши до нього на койку, я тихо й
холодно розказав усе. Він слухав мовчки, понуро.
О, я бачив, що він буде сперечатись, бо то не він
знайшов. І він, справді, вислухавши, почухався й
сказав:

— Фантазія!

Ох, як я його ненавидів!

— Чого фантазія?

— Звичайно, фантазія! Чим же ти пиляти будеш?

Да! Я так і знав, що він це питає.

— Чим? Пилкою!

— Якою?

— З бляхи зробимо!

— Де ж ти бляхи візьмеш?

Господи! Він смів ще сумніватися! Він, що сто літ, як купа ганчірок, пролежав би отут і не побачив би нічого, він ще сміє...

— Я з тобою більше й балакати не хочу! Можеш лежати собі...

— Та чекай! Я тебе питаю, де ти бляхи візьмеш. У дозорця попрохаєш?

— На дворі знайду! От де! Або від підвіконника одломлю. Ну, годі!

Більше з цим йолопом я не хотів балакати.

Але вранці він сам забалакав і видно було, що щиро кається за вчорашне.

Ага! Голубчику!

Проте я не хотів зовсім пригнічувати його, і тому холодно й діловито сказав:

— У такому разі ми сьогодні ж повинні знайти.

— Ну, певно! (Він спробував навіть руки потерти). Вмент повинні знайти бляху! Ого! Тільки знаєш, треба обережно. А потім, мені здається, що на правий бік було б краще тікати? Га?

Я холодно і строго промовчав. Без тебе знаємо, на який бік краще!

Ми вийшли на прогулку. Я не хотів, щоб він знайшов бляху. Він—незграба, недотепа, він не повинен знайти.

Найти повинен я.

І справді, знайшов я. В кутку, де лежала купа цегли, я присів спочити. Блукаючи очима по землі, я раптом, під самими ногами, помітив шматок заржавілої бляхи, що витикалася з-під глини. Самої справжньої бляхи, якраз такої, яку я собі уявляв, навіть так же погнутої. Коли вартові дивилися в другий бік, я з замиранням серця вийняв хустку й ніби мимохіть упустив її на бляху. Потім помалу й байдуже нахилився, схопив разом із хускою дорогоцінну знахідку, і так само помалу й ліниво сунув її під пальто. Ура!

Васюк усё бачив і вже хитро підморгнув мені, але я холодно встав і, міцно держачи рукою бляху, помалу й ліниво став ходити між вартовими. Позіхаючи, я поглядав у небо й виразно бачив, що на правий бік тікати не можна, бо там стояла будка і вартовий найшвидше міг бути на тім боці.

Бавлячись і позіхаючи, я підняв з землі декілька камінців і непомітно сховав їх у кишеню.

В камері я сказав Васюкові про правий бік і зараз же залишив балачку, не бажаючи пригнічувати його. Він покірно згодився.

Потім ми взялись до вироблення пилки. Ах, треба було тільки подивитись, як він тер камінцем цю нещасну бляху. Лишенько моє, він нічого не вмів, цей міцнолобий дурень!

— Ні! Дай сюди! Вартуй ти, я сам буду робить.

Він винувато передав мені камінь і бляху, а сам став коло вовчка пильнувати. Іноді він підходив до мене й несміло зазиравав до рук моїх, але я холодно нагадував йому про дозорця й він, дурновато посміхаючись, поспішно йшов назад.

Я тер цілий тиждень і цілий тиждень він несміло зазиравав до моїх рук і цілий тиждень я строго кричав на нього. Не міг же я, справді, допустити, щоб

через дурну його цікавість пропала вся справа. Коли більш ні до чого не здатний, то хоч пильнуй до ладу.

Але пилка вийшла все таки пречудова. Правда, була трохи крива, зубці нерівні були, але зате гострі, як у справжньої пилки. Хіба він міг зробити щось подібне? У-у, балбес!

— Не стій, Христа ради, перед носом. Іди до дверей!

Він шулився й одходив.

Нарешті ми постановили приступати до самої стелі. Було постановлено, що першим полізу я. Правда, він уперто стояв за те, щоб йому першому лізти, але як я стояв проти того, то було постановлено, що полізу я. Він же, незграба, неодмінно зробив би щось не так.

На мою койку поклали опудало, накрили його ковдрою, а Васюк повинен був ходити по камері, поглядаючи в дірку. На випадок серйозної небезпеки він повинен був чхнути, а на знак того, що дозорець наближається до дверей, покашлювати. Але я вже був певний, що він переплута, або чхне там, де цього не треба.

— Тільки, будь ласка, не переплутай...

— Ну, що-о ти! От ще сказав!..

Ще образився! Подумаєш, який моторний!

— Ну, добре. Ставай!

Васюк уперся руками в грубу й нахилив спину. Я пильно подивився в коридор, швидко підійшов до Васюка, виліз на спину і, схопившись руками за край грубки, помалу й обережно виліз на неї.

Васюк зараз же одійшов до дверей, подивився в дірку й заходив по камері.

Серце билось надзвичайно. Я вийняв пилку й обережно став намацувати стелю. Було темно, на руки липло старе, товсте павутиння, в коліна муляли дрібні камінці, пахло димом і паленою глиною.

Камера згори здавалась дивною, чужою, і постать Васюка якоюсь безглуздою, куцою.

Ось, нарешті, здається, та дошка. Дивно, яка вона зовсім не така, якою здавалася знизу. Товща, ширша... Страшенно незручно!.. Нема як почати... Здається Васюк чхнув? Ні, ходить. О, йолоп, йому добре походжати. Тільки цього й уміє, а все мені доводиться робити. Хіба спробувати так?..

Насилу вдалося почати. Пилка гнулась, муляла руку. Шум від пиляння був такий, що, мені здавалось, його зараз повинна зачути вся тюрма. Я для чогось дуже стискував щелепи і, щохвилини прислухаючись, дивився вниз. Але Васюк так само ходив, поглидав у вовчок і мовчав.

Тоді я знову пиляв. Але пилка гнулась, рука боліла, я задихувався. Мацав пальцями свою роботу і з злістю бачив, що вона майже не посовується. І безсило пустивши руку, понуро дивився вниз. Ходив Васюк, добросовісно щоразу зазираючи в вовчок, чорніло вікно, миготіло жовте світло лампочки у верхній половині камери.

І пригадую, яким нікчемним уявлявся я сам собі там, на тій грубі—безсилий, вимазаний павутинням і порохом! І невже ж у цей самий час десь гули трамваї, кудись ішли люди без ключів, жінки, діти, малесенькі любі діти?..?

І знов я брався за пилку, стискував щелепи, прислухався й пиляв. Але подла пилка гнулася, муляла руку, рука ніла, падала.

І знав я, ох, я знав, що не пилка винна, а безсила, худа рука моя.

І знав, що вилізе він і пилка не мулятиме його руки, мускулястої, сильної.

Рішуче покинув і зліз.

— А що таке?—стурбовано спитав він.

— Стомився,—хмуро муркнув я.—Лізь ти...

Він стримано посміхнувся.

— Смішного рішуче нічого нема. Спробуй, тоді й смійся...

Він мовчки взяв у мене пилку, незграбно виліз мені на спину й видряпався на грубу. Я думаю, що він на злість так давив мені плечі каблуками. Йолоп!

Але пиляв він, справді, не так, як я.

— Ти надиво мало зробив! — весело прошепотів він, злізши по моїй команді.

— О, ще б пак! А почати, по-твоєму, це легко.

— Та хіба ж я до того?

Але я вже бачив, до чого воно йшлося. Я це виразно бачив зо всього стомлено-поважного вигляду, коли він злізав звідтіля. Звичайно, він уже уявляв собі, що голова всій справі — в і н. Ця капустяна голова, цей белбас був цілком щиро переконаний, що в і н мене рятує.

— Ну, справа посовується! — говорив він звичайно.

І треба було тільки подивитись на нього, коли він промовляв ці слова!

О, як я ненавидів його за те, що справа посовується! Як я хотів, щоб він зломив пилку, порізав руку. Він би не бундючився так.

Дні прожогом пролітали крізь нашу камеру і зникали в безодні Минулого. І кожний день був несхожий на попередній день і кожна ніч відрізнялась від попередніх ночей.

Люди з ключами не помічали нічого й так само ходили коло наших дверей, або дрімали десь там у кінці коридора.

І тільки ставили лямпочку на двері, Васюк вилізав мені на спину, ловко піднімався на грубу і шепотів звідти:

— Готово! Позирай!

І я ходив, і позирав.

«Шр! шр! шр!» чулось з-над груби, а я ходив і позирав.

І щоразу, злізаючи, він все холодніше й коротше, стомленим, сухим голосом говорив мені:

— Хутко кінець.

Я вже мовчав. Я боявся говорити щонебудь, бо з грудей мені вирвалась би така дика зграя слів, що краще мовчати.

Я тільки думав про себе. Дивлячись удень на його колючі холодні очі, направлені на мене, я думав, що я сам не вилізу на грубу. Чи полізе в і н перший, чи я?

Я був певний, що полізе він. Ну, хай! О, хай лізе він, а я зостануся тут, побачимо, чи далеко він сам долізе, покинувши мене.

І думав, що якби я виліз першим, я б... я б поміг йому, не покинув тут. Я ж знав його, знав добре люту ненависть очей його, щоб покинути тут. Він же здатний був покликати дозорців і видати мене. Він би з великою охотою покинув мене тут, якби не боявся, що я на його манір покличу дозорців. І коли не покине, то тільки з страху, що й сам не втече.

І справді, він злякався й поліз першим я. Став йому на спину й виліз на грубу. Потім ліг на ній і звисив йому вниз руку. Він схопився за неї і, важко тягнучи мене донизу, став дряпатись. Виліз і зараз же став дивитись до вовчка.

— Ти мало руку не вирвав мені...—прошепотів я.

— Ну, мовчи там! «Руку». Не до рук твоїх. Дивись на вовчок, я вийму дошку.

Я зціпив зуби і став дивитись на жовтий квадратик у дверях.

На койках непорушно лежали опудала, укриті нашими укривалами. Верхня половина камери, помережена тіннями ґрати, була освітлена, а нижня, з койками, темна.

За спиною сопів Васюк, вовтузячись із дошкою. Мені ніяк було повернутись, подивитись, але я хвилювався так, що боявся упасти з груби.

— Готово!—нарешті прошепотів він.

Я з усиллям повернув голову й побачив, що голова його стала зникати в чорній дірці стелі, далі ввійшли туди плечі, потім ноги його стали розгинатись і з легким шарудінням все тіло всунулось у стелю. Мені стало вільніше на грубці. Я наготовився теж. Ноги його одна за другою зникли.

Тоді я підсунувся під дірку і теж уліз у неї.

— Швидше лізь!—сердито прошепотів Васюк і шарпнув мене за руку. Я нічого на це не сказав.

На горищі було холодно, темно і кожний наш шорох викликав луну.

— За мною!—дихнув коло мене Васюк, і я почув, що він став одходити од мене.

Він робив усе так, наче виріс на тому горищі.

Упевнено знайшов дірку на покрівлю, ловко проліз у неї й поміг мені пролізти. Потім злим і безпеляційним голосом наказав хапатись руками за шви покрівлі й повзти коліньми. І поліз. Я за ним. Він ліз тихо, нечутно, як кішка, але у мене щоразу під колінами покрівля гуділа так, що я аж цепенів весь і замирав. А Васюк зупинявся й з ненавистю шипів:

— У, ідіот чортів! Тихо, будь ти проклят!

Внизу ж і вгорі було тихо. Нас не чули. Чув тільки холодний вітер та чорні мовчазні димарі на покрівлі. Було моторошно, чудно.

Ми підповзли аж на самий край покрівлі з того боку, де будинок виходив на пустир. Васюк мовчки вийняв шворку, довго вовзутився біля ринви і, нарешті, прошепотів:

— Сиди тихо. Я полізу вперед. Як будуть стріляти, не лізь. Уб'ють. Чуєш?

— Я полізу перший...—несміло вирвалось у мене.

— Ну, це чорта з два!

— Ти мене хочеш покинути...

— Іди к чорту! Сиди!

І став спускати ноги з покрівлі. Безумовно, він хотів, щоб піймали мене, а не його. Він наробить гамору, а мене піймають.

Він зник. Я вп'явся руками в ринву і зазирнув униз. На землі, під стіною, горіли далеко один від одного лихтарі, роблячи круг себе невеликі жовті круги. Але ні Васюка, ні вартового не видно було. Тільки ринва, до якої прив'язана була шворка, важко скрипіла й хиталась під незримою вагою.

Потім зразу затихла. Очевидячки він був уже на землі. Я, хапливо й трусячись увесь, схопився руками за ринву й перекинув ноги вниз. Налапав шворку, замотав ногами в повітрі і став спускатись. Шворка терла руки, тіло тягнуло донизу й таке було важке, що я аж здивувався тоді. Спершу я думав про вартового, як би не спуститись йому на голову, думав, щоб не робити гомону, але дедалі всякі думки пропадали й було тільки одне жажливе бажання—не зірватись. Я вже не перебирав руками, а просто сунувся весь, повісившись на витягнутих руках. Долоні горіли, ноги безпомічно висіли, по тілі проходили хвилі холодного жаху. Дедалі, то все більш і більш почував я, що сунуть швидше й швидше, що ось-ось руки мої не видержать і я гепнусь униз.

Трапився вузол. Пам'ятаю, одна рука моя сприснула, потім друга, замерло серце і... я почув, що шворки не стало в долонях. Потім шум в ухах і страшенний біль у нозі від чогось твердого. Я лежав на землі. Спробував підвестись. Не можу—права рука й нога за кожним рухом так болять, що краще десять років тюрми, ніж хвилина такого болю.

Я ліг. Очевидно ніхто не чув мого падіння. Так

само вітер часами сердито пробігав понад стіною, так само хмура тиша панувала над темрявою.

Долоні боляче горіли. Холодна й мокра земля липла крізь промоклу одіжку до тіла.

Але тупе байдужжя обхоплювало мене. Справа моя (це ясно!) погинула. Мене зараз знайдуть, заберуть і каюк. Васюк, певно, далеко вже. Ну, і бог з ним. Покинув—і бог з ним.

Я навіть на хвилину не подумав, що, може, він десь поблизу тут же мене й зараз вернеться за мною. Чого ради? Що могло вернути його? Страх? Але тепер йому боятись мене нічого. Коли я й нароблю крику, то тільки ж мене одного й заберуть. Обов'язок товариша? Е, він силюваних обов'язків ніколи не визнавав—модерність. Чуття—один обов'язок його... А що могло бути більше його чуття—ненависти до мене? З ненависти він навіть навмисне кинув би мене тут. Навмисне. Ну, і бог з ним. Хай кида. Я зла йому не бажав. Я собі лежав під стіною розбитий, жалкий, покинутий, ну, хай. Зараз заберуть... Тільки б не били.

І раптом я почув якесь шарудіння у темряві, ніби хтось повз. Я напружено настороживсь.

Щось тихо покликало мене. Я хутко повернувся у той бік і несподівано застогнав від страшного болю.

— Що з тобою? Чого ж лежиш?—близько коло мене зачувся сердитий шепіт Васюка.

Це був він! Ніхто, як він!

Я навіть біль забув свій з чудного радісного дивування. І, пам'ятаю, мені дуже захотілось притягнути його до себе й зазирнути йому в лице—яке воно.

— Я впав... Ногу злавав...

— Я так і знав... Ідіот проклятий! Хапайсь рукою за шию мені, я понесу. Ну? Швидше ж!

Голос був злий, повний ненависти.

— Не хочу!—різко одіпхнув я голову його.

— Я тобі говорю, берись! Чуеш ти, сволоч! Берись.

Ще трохи й він кинувся б на мене. В голосі його було щось надзвичайне, чудне, ніби хтось наказав йому там іти за мною й він не міг не послухатись, прийшов, але ненавидів за це мене ще дужче. І така була сила в цьому голосі, що я боязко й мимоволі покірливо схопив його за шию й повис на ній. Правою рукою він обняв мене за спину, підвівся і поніс. Хвора нога моя черкалась об землю з таким болем, що мені ставало млосно, але я не стогнав. Я весь час з гострим дивуванням силкувався зазирнути йому в лице і щось зрозуміти, побачити на ньому. Але темно було й бачив я тільки очі одні, напружені, напрямлені вперед, ніби слухаючі щось всередині у себе. Вигляд лунатика або загіпнотизованого.

Тільки як я застогнав, він повернув до мене лице й воно знов виявило злу огиду.

— Тихо! Не стогни...

І озирнувся. Пустир темнів круг нас. Він обережно підтягнув мене вище і знов поніс, цупко держачи, боячись упустити.

Я знову застогнав. Він раптом сильно здушив мене й прошепотів:

— Ти замовкнеш? Ще раз застогнеш і я кину тебе, як собаку, тут!

І знов поніс, як брата, як щось надзвичайно цінне йому; ніс, як кішка носить у зубах кошенят своїх.

Позад нас понуро й грізно темніла мовчазна тюрма; вітер у буйнім танці крутився між нами, немов радів за нас; хмари, темніші ночі, заклопотано сунулись поперед нас, немов спішили попередити когось; а ми, як двоє звірів, міцно обнявшись, зігнулись, бігли у тьмі, озирались, спотикались, важко

дихали. Так, мабуть, колись бігли наші пещерні прадіди, рятуючи один одного в темряві давніх ночей.

Іноді він зупинявся, клав мене на своє коліно, озирався до тюрми і, витираючи піт, напружено дивився туди. А я, заціпивши зуби від болю, гостро впливав в лице йому, шукаючи те, що перемогло ненависть до мене, любов до волі, страх смерти, що вернуло його до стіни.

Він ловив мій погляд, злісно стріпувався, мовчки з ненавистю хапав мене в обійми і знову ніс, обережно, цупко, як кішка кошеня своє.

І знову вітер танцював круг нас, а хмари незграбно сунулись уперед, немов спішили сповістити когось про перемогу чогось, такого ж темного, древнього й несвідомого, як вони, про перемогу чогось більшого за ненависть, страх, любов, більшого за нас. Спішили й незграбно сунулись поперед нас. А вітер, танцюючи, підганяв їх.

Васюк у ту ж ніч передав мене товаришам, не сказавши зо мною більш ні слова.

Ми розійшлись ще більшими ворогами.

31HA

Зіна

В житті кожної людини десь, певно, бувають такі моменти, коли в ній з якихсь невідомих закутків виникає зовсім чужа душа (мабуть якогось далекого прадіда, та й то не прямої лінії), і людина раптом починає робити таке, на що сама дивиться з великим дивуванням.

Отак, очевидячки, й зо мною було під той час. Бо я таки дуже дивувався з себе.

Але момент все таки почав ставати занадто довгим. Занадто довгим. Я вже почав протестувати. Правда, я цього вголос ще не робив, але збирався рішуче. Бо це ж таки, справді, ставало неможливим! Ця дівчина, очевидячки, уявляла, що в такий момент я можу бігати, як автомобіль. Як вона ще не догадалася по повітрю пустити мене? Я думаю—вона ні трішки не сумнівалась, що я можу ковтати вогонь, аби це сприяло визволенню її Антипа.

Антип, що й казати, хороший хлопець, кучерявий, мрійний. В його мило червоніють ясна, коли він сміється, але чому я мав терпіти від того?

Ви уявіть собі: я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить «в степах»? Там, перш усього, немає хапливості. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети

творють свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей!» і знову собі поважно піде вперед.

А навкруги теплий степ та могили, усе степ та могили. А над могилами вгорі кругами плавають шуліки; часами, як по дроту, в яроч спуститься чорногуз, м'яко, поважно, не хапаючись. Там нема хапливості. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо, та степ, та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крови хапливістю, і, нарешті, приїжджає туди, куди йому треба.

Отже я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а вдень ширина степів навівала сум безкрайности. У тих теплих степах виробилась кров моя і душа моя.

І от, уявіть ви собі: ця дівчина щоранку влітала до мене в кімнату, нашвидку струсувала мою руку, бризкала в усі кутки сміхом та словами, хапала мене за рукав і з такою хапливістю витягала на вулицю, ніби в тому будинкові починалася пожежа.

А на вулиці мені був уже каюк. У хату я вертався тільки пізно ввечері; цілий же день, як поштальйон, заклопотано, задихано бігав з нею по канцеляріях, поліціях, тюрмах, губернаторах, прокурорах, поліцейстерах. Чого? А я знаю? Хоч би, справді, десь говорив щось, або лаявся, або прохав, а то тільки стояв та слухав, як балакала вона.

Я не знаю, на що вона спиралась в такому повожденню зо мною: на те, що у неї над світлим лобом волосся лежало, як положена золотиста пшениця після бурі? Чи на те, що коли дивишся їй в очі, в її зеленкуваті чудові очі, то тобі йде холод з грудей у руки й ноги? Чи, може, на те, що у мене настав той момент, коли чоловік сам собі дивується?

Не знаю. Але треба було бачити, як вона здивовано піднімала свої густі брови, коли щось робилось не так, як хотілось їй. Не сердилась, о, ні! не гнівалась, не сумувала, а тільки страшенно дивувалась.

Один раз я спробував поставити трохи виразніше питання про мою участь у біганині. Я почухав кінчик носа, прокашлявся і, дивлячись убік, надзвичайно байдуже сказав:

— А слухайте, Зіно, як вам здається, чи не той... чи не міг би я сьогодні той...

Я мусів ще прокашлятися.

— ...лишитись, розумієте, вдома... У мене, знаєте, робота...

Вона широко розплющила очі, підняла брови й мовчки дивилась на мене. Мовчки, ні слова, ніби я говорив щось таке, що давно всім відоме за страшну ересь, наприклад, що Маркс був есером.

Розуміється, я теж замовк. Я не можу вести далі розмови, коли вона дає несподівані наслідки. Мені навіть стало ніяково. Я пильно почав придивлятися у вікно: там на вулиці стояв лихтар і структура його показала мені надзвичайно цікавою.

— Слухайте!—нарешті схаменувшись, почала вона (без гніву, без серця, навіть із співчуттям до мене),—що це вам бог дав сьогодні? Га?.. Що з вами? Ви, часом, не захворіли? Ану, дайте ваш пульс...

І таки взяла мою руку, знайшла пульс і стала заглядати в лице таким лукавим поглядом, а губи трипотіли такою усмішкою, що я мусів об'єктивно запитати себе, чи справді ж момент підходящий, щоб поставити це питання.

Але, коли вона потім раптом бризнула в лице мені сміхом, коли схопила мою шапку й натягнула її аж на ніс мені, я мусів признатись, що на цей раз вступати з нею в дебати було б зайвою річчю. Коли б

вона, скажемо, розсердилась—я б знав, що сказати, я б спокійно, з вибачливою посмішкою довів би їй, як два рази по два чотири, що гнів її безпідставний і що я маю право робити так, як мені хочеться. Коли б вона засмутилась—я б ласкаво, трошки іронічно, показав би їй, що через таку дурницю сумувати не годиться. Але вона сміялась, насувала мені шапку на ніс і ні на крихту не припускала, щоб мої слова були продуктом серйозної, твердої думки.

При такому відношенні мені зоставалось тільки одсунути шапку на відповідне місце, криво посміхнутись і, спотикаючись, бігти за нею на вулицю, куди вона мене тягнула з гомоном і сміхом.

І, завважте собі, вона скрізь і завжди сміялась, ця дівчина з волоссям, як положена бурку золотиста пшениця! Що б їй не трапилось, вона перш усього сміялась, ніби була утворена зовсім по другому методу, ніж усі люди. Немов бог пробував на ній, чи не краще було б, якби люди т а к реагували на все. І, хай проститься мені дерзновеність моя, я радив би, кому слід, взяти під серйозну розвагу цей новий метод.

Суджу з власного досвіду.

Прибігаємо, наприклад, ми до губернатора.

Коло широкого, суворого й масивного під'їзду—будка в білих і чорних смугах косяками. Біля будки вартовий; він нічого не говорить нам, але здається, що між нами була довга розмова, після якої краще всього нам одійти собі геть.

Так мені здається. Але Зіна реагує інакше. Мило хитає головою вартовому, легко збігає по чистих холодних східцях до масивних дверей і має вигляд, ніби вертається до себе додому після веселої гулянки десь на човні. Озирається й нетерпляче, весело кричить на мене:

— Ану швидче там! Дивіться, плентається..

І майже наспівуючи, розчиняє двері й увиходить у високі з колонами, килимами, таблицями сіни.

Тут тихо, строго та велично, як в передверії гробниці. Перед нами стоїть у довгій лівреї благообразно-суворий, сивий швайцар і холодно питає:

— Що треба?

Але Зіні все те й за вухом не свербить.

— Губернатора треба бачити,—недбало кидає вона й шукає очима вішалку, де б могла повісити своє пальто.

— Їх превосходительство не приймають.

— Що??

Вона озирається, високо підніма брови й здивованими очима дивиться на нього. Вона здивована, але здивована з смішком в очах, з смішком людини, яка знає, що дивуватись нічого, бо то єсть неправда, а буде так, як вона собі знає.

— Їх превосходительства немає вдома...—ще холодніше промовляє швайцар.

— Хіба?—весело дивується вона й скидає пальто. Дає його мені й повертається до швайцара:

— Ви певні в тому? Кумедно! Але того не може бути, ви помиляєтесь. Він напевне вдома. Напевне. Підіть, будь ласка, скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Він знає. Дуже-дуже треба бачити.

Швайцар строго дивиться на неї й на мене. Але я твердо витримую його погляд—мені навіть жаль його трошки, жаль його строгої поважності, довгої лівреї.

— Я ж вам виразно кажу, що їх превосходительство не приймають зараз,—з натиском говорить він до Зіни.

Але Зіна весело-нетерпляче поводить плечима.

— Ах, боже мій! «Приймають, не приймають». Ви підіть скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Розумієте: Зінаїда Сокоринська. От і все. Ну, швидше

швидше... А то піду сама без вас, вам же гірше буде. Чудак ви!

Швайцар обурюється, дивується, сперечається, але кінець кінцем, якось непомітно, від її упевненого сміху губить свою строгу поважність і нерішуче йде до губернаторських покоїв.

Нас приймають. Зіна балакає, слухає, дивується і сміється. І видно, що вона рішуче не вірить у те, чому дивується, а ще знає, що то неправда й буде так, як вона знає.

— Але ж у вашого нареченого витрушено бомби! За це—каторга. Ми не можемо таких злочинців випускати на поруки!—розводить руками губернатор.

— Каторга??—страшенно дивується Зіна. Але за тим дивуванням пробивається щось своє, щось таке лукаве й певне, що губернаторові стає якось сумнівно і здається, що каторга—це, справді, вже занадто...

— Але, у всякому разі, я тут нічого не можу допомгти вам!—ще ширше й безнадійніше розводить він руками.

Але я про себе посміхаюсь.

Сміється й Зіна і зеленкуваті очі її, як дивний кришталі, блискають при поворотах усякими кольорами.

І розмова кінчається тим, що сильний мира перестає вірити в свою силу, у велику злочинність Зініного нареченого і схиляється до того, що коли другий сильний мира нічого не матиме проти, то й він не буде перечити випуску нареченого на поруки.

Зіна сміється, прощається й виходить. Я за нею, мовчазний і зайвий.

Сильний мира з приємною очумілістю дивиться нам услід.

От сами бачите, до чого зводилась моя роля! Але що я міг зробити, коли ця дівчина була утворена цілком інакше, ніж я, а я сам попав у такий момент, коли чоловік сам собі дивується?

Але це ж не всё.

Наша біганина в результаті дала те, що Зіні треба було тільки поїхати ще у сусідній губернський город, взяти у якогось ще більш сильного мира по-свідчення, що він нічого не має проти визволення Антипа, і Антип виходить на поруки.

Ну, думав я, слава богу, я також визволюсь.

Але маєте! Вийшовши від того передостаннього вершителя долі Антипової, Зіна весело заявила:

— Ну, так! Значить, ми завтра ввечері ідемо в Х...

І енергічно, смакуючи майбутню поїздку, при-цокнула пальцями.

А мені аж серце тьохнуло. Я мусів прокашлятися.

— Себто, хто це ми?

Вона здивовано глянула на мене.

— Ну, звичайно, не прокурор судової палати та я, а ваша милість і я.

Ну, тут терпець мій увірвався.

— Але ж чекайте!—аж зупинився я.—Що ж я маю до того? Навіщо я здався ще там?!

Вона ще більше здивувалась, а очі... ах, хай їм біс!—ті очі лукаво-лукаво сміялись. Зелені, сірі, карі, усі кольори разом. І ні крихти не вірили в моє обурення, в моє серйозне відношення до моїх власних слів.

Але я твердо рішив ні за що не піддаватись.

— Ні-ні! Як собі знаєте, а я не можу їхати.. У мене, знаєте, робота... Я й так уже той... уже запустив безбожно... Та й чого я маю їхати? Ні, я не розумію: ви така енергійна... смілива дівчина, а не можете обійтись без няньки-мужчини... Фе! Сор'єм!

Якби це на іншу, то вона б розсердилась, надула губи, ну, почала б хоч холодним, байдужим тоном вияснити мені, що я в цих справах суджу, як

міщанин і вузький формаліст; а вона того нічого. Пильно, з легким трипотінням губ від сміху, мовчки подивилася в мое серйозне лице, потім несподівано схопила його в свої маленькі долоні, провела ними од вух по щоках і, нахиливши свої губи під самий ніс мені, дзвінко-радісно засміялась. І це на вулиці, на тротуарі, під цікавими поглядами прохожих! Потім схопила під руку й весело потягнула вперед. Розмова, мовляв, скінчена.

Ну, що я мав робити? Узяти й розцілувати її тут же на тротуарі? Але щоб мені допомоглося з того?

На другий день після обіду вона прийшла до мене дуже весела та бадьора.

Ще з порога закричала:

— Уявіть собі, мамалиго (вона так звала мене в найкращі хвилини своїх настроїв)—була тількищо в Антипа й він мені заявив голодовку! Мені! Ну? Як вам це подобається. Коли я його не випустю через три дні на волю, він починає голодувати. Ха-ха-ха! Сказав, що буде голодувати до смерті. Значить, йому ще 2—3 дні зосталось жити.

І разом з нею сміялось її положене золотистими хвилями волосся. І хотілось підняти голову догори й шукати в небі плаваючих шулік. Про голодовку ж смішно було навіть думати. При чому тут голодовка, смерть, туга, коли є цей сміх, а за сміхом те лукаве, непохитне і таємне?!

Я теж посміхнувся.

— Комік!—стиснула вона плечима.

Потім стала рахувати, скільки часу забере дорого туди, там і назад. Виходило не більше трьох днів. Далі виходив на волю Антип.

І очі її якось так прижмурились, потемніли, замерли від напливу чогось великого, що хотілося здорово виляять того бестію Антипа. А на душі стало

і ніжно, і смутно, і думалось про те, що люди мають різне щастя.

Ввечері ми виїхали.

Я згадав, що мені треба було поїхати в одній своїй давній справі на пару днів у Х., через те більше й не вступав у дискусію з Зіною. А вона й не дивувалась тому—вона сама знала, що в мене була там справа.

Ніч пройшла хутко, наче хтось узяв і вилив зразу, як відро води, ті десять-дванадцять годин у минуле. Ранок застав нас на гарячих суперечках про людей соціялістичного ладу. Зіна запевне знала, що люди соціялістичного ладу будуть кохати тільки раз у житті. Один раз і годі. Але зате так, що... ех! Але я також мав доскональні відомості, що люди одним разом не задовольняються, а неодмінно всі захотять ще хоч раз перемінити. Зіну це ображало, мені теж було обидно за будучих людей.

Раптом поїзд зупинився, всі пасажери чогось кинулись до вікон з одного боку, наче хтось зразу перекинув вагон у той бік, і стали дивитись. А за ними товпились другі й зазирали через плечі їм. І по вагоні стрибало слово:

— Забастовка... Забастовка... Забастовка...

Ми здивовано Perezирнулись. Потім теж кинулись до вікон. Якось, видно, велика станція. На пероні багато люду. Вигляд незвичайний у всіх. Кричать щось до наших вікон. Очевидячки, пасажири з якогось другого поїзду. Трохи оддалік коло станційної комори купа козаків. Стоять біля коней, держачи їх за повіддя. Або дуже руді з кучерявими бородами, або чорні, безвусі, з татарськими косоокими пиками. Але всі з кучерами з лівого боку, з шапками набакир і червоними випусками на штанах.

Ми знову подивились одне на одного.

— Значить, справді таки забастовка?—здивовано дивлячись, промовила Зіна. І перший раз за її дивуванням не показалось лукаве. Якась тривога була на лиці.

— Мабуть...—з сумним спочуттям хитнув я головою, дивлячись на неї.

Вона раптом засміялась.

— Чого ви?

— Так. Ви—комік: скорбно так хитнули головою.

Але сміх її був якийсь... якийсь звичайний, яким сміються усі люди. А в лиці тривога й непокій.

— А може ще нічого й не буде,—казав я ніби бадьоро,—ходімо на перон, подивимось.

Вийшли.

На пероні стояв гомін. З поїзду висипали люди, отовплювали купками, як горобці кинуті шматочки хліба, кондукторів і купками вовтузились по перону, розриваючи їх на часті. Кондуктори одбивались, викручувались, але перелякана публіка не випускала й хотіла неодмінно знати, коли вони далі поїдуть. Кондуктори робили благаючі обличчя й завіряли, що вони й сами не знають, але їм не вірили.

— Ви—кондуктор, ви повинні знати. Якже це так?!

Дізнатись щось певного не можна було. Говорили, що в якомусь манежі іде зараз збірка й обмірковується, чи бути забастовці, чи ні. Говорили непевними голосами. Лиця були розтерзані, пригноблені, навіть у тих, кому прийнятний був той страйк. Погляди часто й надовго зупинялись на козаках (бо то, таки дійсно, була мальовнича група!).

Зіна прудко бігала своїми стемнілими очима й була бліда. Губи часто покусювала. Іноді коротко й різко кидала до мене:

— Забастовка, мабуть, протягнеться більше трьох днів?

Або:

— Він більше двох днів голодовки не витримає...

І хоча я бурмотів щось, але вона не слухала моєї відповіді—все прудко бігала очима по кричущій схвильованій юрбі, немов у ній вишукувала способів допомогти собі, немов хотіла використати цю живу силу, запрягти чи що ці тіла в якийсь віз: везіть, подлі боягузи!

Раптом в одному кутку перона хвилювання й крик побільшилися. Лиця повернулись туди.

З натовпу витискувалось двоє жандарів, а між ними йшов парубок у синій засмальцьованій сорочці в залізнодорожному картузі. Лице йому було гнівно-завзяте й ображене. Він заклав руки в кишені і, не хапаючись, виступав між жандарів, часом щось говорячи до публіки, яка розступалась перед ними двома живими тинами. Обличчя жандарів були напружено елі й теж ніби ображені. Очевидячки їх ображали слова парубка. Тини за ними зараз же знову зливались в одну рухливу масу, а з неї вистрибували на спину жандарів крики, до яких взагалі «начальству» не варто дуже прислухатись.

Зіна стала ще блідішою. Родима плямочка біля носу стала дуже виразною й хотілося зчистити її кінчиком хустки, а буйне золотисте волосся ніжно погладити й тихо з жалем поцілувати.

Коли жандарі ввели парубка в якісь двері, почувались крики:

— В манеж! В манеж! На збірку!

Із юрби стали виплигувати на рельси робітники і, розмахуючи руками, озираючись, закликаючи, прямували до здорового, закоптілого будинку.

— Ходім!—коротко, майже суворо кинула Зіна й теж стрибнула на рельси. За нами стрибнуло ще кілька пасажирів.

В манежі було повно голів. Це був здоровенний

кавун, повний насіння—облич. Навіть угорі на товстелезних бантинах прилипли люди й щось кричали звідти, коли кричали вниз. Кругом були якісь машини, залізні прилади, заліплені людьми. І був ще манеж той схожий на величезне корито, помазане медом, під яке пробрались мухи й закрили все собою.

Десь попереду чувся голос оратора. Мабуть говорила ота голова, що випнулась над усіма й вимавувала руками.

Мені довелось щиро й серйозно попрацювати плечима, щоб упевнитись, що то, дійсно, говорила та голова. Дякуючи цьому, ми були недалеко від самої трибуни.

Голова мала добрий голос, бороду, але мало красномовности. Вона часто спотикалась об свої слова, сипала ними без ладу й іноді до того заплутувалась серед них, що безпомічно зупинялась і важко дихала. Але не падала духом і ще з більшим завзяттям і запалом пробивалась уперед. Це була серйозна й нелегка робота і всі слухали уважно.

Але дедалі ми слухали з Зіною, то здивованіше стали поглядати одне на одного. Голова говорила про те, що круг вокзалу стоять салдати й козаки, що сили нерівні, що жертв буде багато, а здобутку мало.

Їй кричали з маси противне, але ті крики покривались іншими, маса хвилювалась, потім стихала. А голова, спочивши тим часом і витерши засмалцьованим рукавом спітнілого лоба, знову говорила. Говорила про голодних дітей, жінок, про салдат та козаків, про сили нерівні. Їй кричали знов і знов піднімався галас і крик. Кричали з бантин, з димарів старих паровозів, унизу, згори, з боків. У величезному просторі манежа над кашею голів стояв ніби сизий дим. Немов кожний той крик був вистрілом з вогнем і димом.

Ми презирились. Зіна все здивованіше й здивованіше поширяла очі й навіть часом озиралась. Круг нас сперечались парами, групами; на них шикали, щоб не заваджали слухати.

— Ну, забастовка, видно, не пройде. Їдемо, значить, далі,—звернувся я до Зіни.

— Ви так думаете?—коротко й чудно кинула.

— Так...

Вона нічого не сказала, тільки дивно крутнула головою й стала слухати.

А голова аж хрипіла вже надірваним голосом, немов люто застудилась там на трибуні!

— Товариші! Милі товариші! Послухайтеся вашого старого товариша. Нащо воно нам?... Як сказано... У кожного, знаєте... Не нада!.. Бог з нею... Згадайте, як нам... скільки нам... год тому назад, скажем примірно, скільки горя було від тої забастовки? Га? А що ми маємо від неї? Ще хочете тюрми та пульт?

— Плювати!—крикнуло з бантини, немов з небес. Але внизу, з землі, зараз же полетіли назустріч крики:

— Знаємо вже! Годі! Чули! Правда!

Зіна раптом шарпнулася уперед.

— Куди ви?—схопився я за нею.

— Туди!—озирнулася вона, хитнувши до оратора. І лице було надзвичайно бліде, а очі блискучі, чудні. І ніби біль якийсь почувся мені в них, гострий та різкий.

Я став протискуватись за нею, але мусів одстати й зупинитись, бо робітники, на жаль, мали теж загальний звичай: дамам добровільно давати дорогу, а чоловікам уступати з бою. Я стояв ступнів на десять від неї, а вона коло самої трибуни. Мені видно було тільки капелюх її, який, немов сковорода, поставлена руба, весь час заступав її голову від мене.

Бачив, як вона щось заговорила до робітників, які стояли круг неї, і ті робітники подивились чогось на оратора; потім вона озирнулась і, розшукавши мене очима, показала робітникам, а мені хитнула головою й посміхнулась. І знову вони заговорили. Далі один з робітників потягнув, мабуть, оратора за ногу, бо той спинився, озирнувся й нахилився вниз. Щось говорять йому. Хитнув головою, глянувши на Зіну. Слуха. Ще захитав. Хитнув востаннє, підвівся й знову заговорив, прибивши своїм голосом густий гомін, що почався в манежі, як прибиває дощ порох на вулицях.

А той, що балакав з оратором, повернувся до Зіни й сказав їй щось, хитнувши головою. Зіна теж хитнула і всі стали слухати.

Але я бачив, як круг Зіни перешіптувались і показували на неї очима й головами. Особливо пильно дивились жінки.

— Я кінчаю мое слово, товариші,—почулося з трибуни,—хай говорять інші.. От... Хай говорять по совісті, як я говорив. А ми послухаємо і скажемо спасибі за добре слово... От...

І незграбно уклонившись, став злазити, щось соромливо говорячи до облич і рук, які зараз же протягнулись до нього.

А за ним розляглись по манежу оплески, крики, свистки, шикання. Маса захвилювалась, заворушилась, як мухи, яких потривожено на їхнім меду. Особливо, я бачив, хвилювались бантини й боки.

Але зразу ж почало чогось стихати, тільки шикання побільшилось. Я глянув на трибуну й замер: там стояла Зіна. Склала по-наполеонівському руки на грудях, підвела голову вгору і звисока мовчки дивилася вниз. Волосся буйно-золотистими хвилями бігло під заломлений капелюх, очі одсвічували чимсь надхненим, але спокійним і рішучим, на губах

знайомий лукавий усміх. Поза людини, яка знає, що робить і що з того вийде. Я зідхнув.

Ставало тихше й тихше. В неї впивалось, як у центр радіуса, безліч здивованих очей; її ждали, а вона стояла мовчки, непорушно й тільки брови її стали підійматись угору, очі поширялись і робились лукаво здивованими. І разом з тим хвилинками ті очі темніли чимсь сильним, задержаним усередині. Немов усередині у ній кипіло щось велике, вогневе, але вона його здержувала й тільки лукаво посміхалася, знаючи про нього.

Замерло.

Зіна все здивованіше піднімала брови. Потім розняла руки з грудей, озирнулась і тихо почала:

— Товариші!

Замовкла й непорозуміло глянула на всіх.

— Товариші, я не розумію, куди я попала? Мене кликали на збірку робітників, а я, мабуть, попала кудись у друге місце. Правда? Скажіть мені, я серед робітників, чи де?

І замовкла чекаючи. Мовчала й маса, презираючись. На бантині засміялись.

— Серед баб!—раптом пролунав густий, злий голос. Сміх побільшився.

— Серед трудящих людей, у яких є діти та жінки!—зразу ж одгукнувся дзвінко хтось ізнизу.

Зіна хутко повернулась у цей бік.

— Так?—здивувалась.—Так висилайте ж сюди ваших дітей та жінок, чого ж ви прийшли сюди?! Може ж вони здобудуть собі таке життя, щоб не мерти з голоду! В а м чого треба тут? Геть звідси, ідіть мийте горшки, хай приходять ваші діти та жінки!

З бантин і з боків загреміли оплески, сміх, крики!

— Правильно! Давай сюди баб! Геть звідси! Браво!

Центр мовчав і ніяково посміхався. Чулись тіль-

ки окремі голоси з нього, які кричали щось до бантин.

Зіна все таки здержувала своє всередині.

— Тш!—повела рукою.

Затихло.

Вона для чогось перекилилась до маси і стала пильно вдивлятися у кожне обличчя. Мовчки, серйозно, подовгу. В бантинах тихо ждали. Потім помалу підвела голову й здивовано заговорила:

— Але, знаєте, я не помилилась. Я справді таки серед робітників. Серйозно! Я бачу сажу й горе на ваших обличчях. На цих обличчях видно нужду і злидні. Хіба ні? Вони всі до того повимокали від поту й сліз, що скоро потріскаються від сонця, як старі чоботи. Ви це знаєте? На них так понадимались жили від праці, що так вам і ходити з ними. До смерти ходити. А хіба є радість у ваших очах? Хіба в тих очах я не страх, не темність, не забитість бачу? Так, я таки серед робітників! Це правда.

Зробила павзу. Маса не ворухнулась.

І раптом зеленуваті очі заблищали й пустили задержане те буйне, весело-гнівне, вогневе. Лице спалахнуло. Голова піднялась.

— Але слухайте! Хто вам сказав, хто сказав, що ми слабші? Той товариш, що говорив тут? А ви й повірили? Ах, ви ж коміки. Хіба ви не хочете краще пожити? Так таки зовсім не хочете? Ви цілком усім задоволені? Мабуть же ні? А раз ні, то чого ж вам треба? Треба тільки захотіти. Чуєте: тільки захотіти. Більше нічого. Отак стиснути кулаки, стиснути, щоб аж нігті вп'ялись у шкіру і сказати: Ми хочемо. І більше нічого. Отак:

І стиснувши свій кулачок, простягнувши його до маси, перекилилася вперед і сильно-спокійним весело-лютим голосом промовила:

— Ми хочемо! Чуєте?

І випрямилась.

В манежі зірвалась ціла буря. Справжня буря.

Але я бачив, що вона йшла не з слів її, а з очей. Мені можуть не повірити, але то так. З її очей і з того, що ховалось за очима. Воно з очей сідало на слова й на крилах їх перелітало в уха й очі маси, і маса вже горіла, маса вже забула себе, вже сміялася з того, що не зможе ніби перемогти. Вони не зможуть перемогти?! Та хто це сказав?!

— Забастовка! Годі! Забастовка! Голосувати!!

Зіна підняла руку. Маса покірно затихла.

— Товариші!—чудно блиснули очі з трибуни.—

Ні одного більше поїзда? Так?

— Так! Так!

— Ні одного вагона далі? Правда?

— Правда! Правда! Так! Забастовка! У-у-у!!

Лице Зіни було бліде... і радісна мука мені вбачалася на ньому...

За цілий тиждень не пішло з тої станції ні одного вагона нікуди.

Коли ми вернулися з Х.—я, скінчивши свою давню справу, а Зіна з дозволом взяти на поруки нареченого,—наречений уже четвертий день голодував. Його прийшлося зі звозчика зносити до Зіни на квартиру. Так він ослаб. Але не зовсім. Бо коли я вийшов у кухню по воду, а потім вернувся, то у нього ще було сили одірватись од Зіни й роздивлятись фотографії на столі.

Хутко він цілком одужав.

У мене теж цілком пройшов той чудний мент, коли чоловік сам із себе дивується. Я не бігав уже,

як автомобіль, нікого не боявся, і цілі дні лежав на канапі лицем догори. І думи мої плавно та сумно, поважно кружляли над чужим щастям, як шуліки степів над старими, задуманими могилами.

З М І С Т

	стор.
Момент	5
Глум	27
Рабині Справжнього	49
Записна книжка	69
Купля	89
Кумедія з Костем	125
Щось більше за нас	141
Зіна	169

КООПЕРАТИВНЕ
ВИДАВНИЦТВО

РУХ

Харків, вул. 1-го Травня, 10/11. Тел. 29-84.

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

В. ВИННИЧЕНКА

До друку зібрав Т. Черкаський

ОПОВІДАННЯ

Ціна
Крб к.

- Том I. Краса і сила. Заручини. Контрасти. Антре-
пренсьор Гаркун - Задунайський. Голота, Біля
машини. „Мнімий господін“.—2-е вид. 404 стор. 1 60
- II. Дим. Темна сила. Хто ворог. На пристані.
„Уміркований“ та „Щирий“. Раб краси. Ма-
лорос-європеєць. Голод. Честь. Ланцюг.—2-е
видання. 192 стор. — 90
- III. Момент. Глум. Рабині справжнього За-
писна книжка. Купля. Кумедя з Костем.
Щось більше за нас. Зіна. 2-е вид. 192 стор. — 90
- IV. Дрібниця. Студент. Кузь та Грицунь.
Таємна пригода. Чудний епізод. Тайна.—208
сторінок — 90
- V. Історія Якимового будинку. Промінь сонця.
Федько Халамидник. Маленька рисочка. Че-
кання. Таємність. Виривок з „Споминів“.—
240 стор. — 90
- VI. Босяк. Радість. Терень. Талісман.—2-е вид.
260 стор. 1 —
- VII. Олаф Стефензон. Баришенька. Бабусин
подарунок. Сліпий. На лоні природи. В графсь-
кому маєтку.—2-е вид. 276 стор. 1 —

	Ціна Крб. к.
Том VIII. Боротьба. Роботи!! Салдатики. Суд. Народній діяч. Хома Прядка. Хвостаті. Уваги до тт. I—VIII—2-е вид. 286 стор.	1 —

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Том IX. Дизгармонія. Щаблі життя.—2-е видання. 192 стор.	— 90
X. Великий Молох. Memento.—2-е вид. 202 стор.	— 90
XI. Чужі людл. Базар.—2-е вид. 192 стор.	— 90
XII. Брехня. Співочі товариства.—178 стор.	— 90
XIII. Чорна пантера і Білий Медвідь. Натусь. Дочка жандарма.—274 стор.	— 90
XIV. Молода кров. Пригвождені.—176 стор.	— 90
XV. Панна Мара. Гріх. Закон.—2-е вид. 264 стор.	1 —

Р О М А Н И

Том XVI. Чесність з собою.—2-е вид. 240 стор.	1 10
XVII. Рівновага.—2-е вид. 464 стор.	2 20
„ XVIII. „По-свій“.—2-е вид. 192 стор.	1 —
XIX. Божки. 2-е вид. 332 стор.	1 50
XX. Хочу.—306 стор.	1 30
XXI. Записки Кирпатого Мефістофеля.—2-е вид. 283 стор.	1 30
„ XXII. Заповіт батьків.—202 стор.	1 —
XXIII. Сонячна машина.—3 портрет. автора. 2-е вид. 816 стор.	5 40

В И Й Ш Л И   З   Д Р У К У   Н О В І   П Ї С И

В. ВИННИЧЕНКА:

Великий секрет.—Комедія на 4 дії. 104 стор.

Ціна 60 коп.

НАД.—П'еса на 4 дії. 108 стор. Ціна 70 коп.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

НА ПОВНЕ ВИДАННЯ

≡ ТВОРІВ ≡

УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Франка: (23 т.т. в 15 оправах, ціна 43 крб., без оправ
34 крб.)

Винниченка: (23 т.т. в 10 оправах — 31 крб., без оправ
25 крб.)

Кобилянської: (10 т.т. в 5 оправах 17 крб., без оправ
14 крб.)

Грінченка: (10 т.т. в 5 оправах 12 крб., без оправ 9 крб.)

Чернявського: (10 т.т. в 5 оправах 16 крб., без оправ
13 крб.)

Хоткевича: (6 т.т. в 3 оправах 11 крб. 80 коп., без оправ
10 крб.)

**КНИЖКИ ВИСИЛАЄТЬСЯ ПОШТОЮ.
ПЕРЕСИЛКА НА РАХУНОК ПЕРЕДПЛАТНИКІВ.**
